

Η Κριτική Φιλοσοφία του Ιμμάνουελ Καντ

Μια εισαγωγή

Ο γερμανός φιλόσοφος Ιμμάνουελ Καντ (Immanuel Kant, 1724-1804) έζησε μια ήρεμη ζωή χωρίς ποτέ να μετακινηθεί από την πόλη που γεννήθηκε, το Καίνιξμπεργκ (ή Καίνιξβέργη), στο ανατολικό άκρο της Βαλτικής που τότε ήταν τμήμα της Πρωσίας. Αντίθετα με άλλους φιλοσόφους της εποχής του, η ιδιωτική του ζωή δεν παρουσιάζει καμία δραματική πλοκή. Όπως έχει γραφεί, το δράμα στη ζωή του Καντ ήταν διανοητικό: «η ιστορία της ζωής του είναι η ιστορία των ιδεών του».¹

Όλη η ερευνητική σταδιοδρομία του είναι συνδεμένη με το πανεπιστήμιο της γενέτειράς του, ενώ χαρακτηριστικό είναι το τεράστιο εύρος των ακαδημαϊκών ενδιαφερόντων του, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται η νευτώνεια φυσική, τα μαθηματικά, η αστρονομία, η φυσική γεωγραφία, η ανθρωπολογία, η γνωσιολογία, η μεταφυσική, η ηθική και η θεολογία. Εκτός από τις επιστήμες και τη φιλοσοφία, έδειξε επίσης ενδιαφέρον για τις πολιτικές εξελίξεις της εποχής του και συμμετείχε στο κίνημα του διαφωτισμού. Μετά από αρκετά χρόνια θητείας ως άμισθος πανεπιστημιακός δάσκαλος, το 1770 διορίστηκε καθηγητής στην έδρα της Λογικής και της Μεταφυσικής και η φήμη του γρήγορα εξαπλώθηκε σε ολόκληρη τη Γερμανία και στη συνέχεια στην υπόλοιπη Ευρώπη. Με ορόσημο τη δημοσίευση της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου*, το 1781, το φιλοσοφικό έργο του Καντ διακρίνεται σε προ-κριτική και κριτική περίοδο. Στο κείμενο που ακολουθεί θα ασχοληθούμε μόνο με την κριτική περίοδο, καθώς σε αυτήν εκπονήθηκαν οι κατά κοινή ομολογία πιο σημαντικές μελέτες του, και πιο συγκεκριμένα θα εστιάσουμε στα έργα του που αφορούν στη διερεύνηση των όρων και των ορίων δυνατότητας της γνώσης.

1. Η κριτική της Μεταφυσικής

¹ Βλ. Kenny, A., (επιμ.) (2005) *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, (μτφ) Δέσποινα Ρουσάκη, Αθήνα: Νεφέλη, σελ. 230. Για δύο ενδιαφέρουσες ιστορικο-φιλοσοφικές εισαγωγές στη ζωή και το έργο του Καντ, βλ. Guyer, P. (2013) *Καντ*, (μτφ) Γιώργος Μαραγκός, Εκδόσεις Gutenberg και Κασσίρερ, Ε. (2001) *Καντ: Η Ζωή και το Έργο του*, (εισαγ. – μετάφρ – σχόλ.) Σταμάτης Γερογιωργάκης, Αθήνα: Ίνδικτος.

Η γένεση της φιλοσοφίας του Ιμμάνουελ Καντ, της θεωρούμενης κορωνίδας του Διαφωτισμού, συνδέεται άρρηκτα με τις καταλυτικές αλλαγές που συντελέστηκαν κατά τη διάρκεια της Επιστημονικής Επανάστασης (16^{ος}-17^{ος} αιώνας) στις επιστήμες και από εκεί στη φιλοσοφία. Ως αποτέλεσμα των νέων γνωσιολογικών ερωτημάτων που έθεσαν οι ανατρεπτικές εξελίξεις στις επιστήμες κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, διαμορφώθηκαν τα δύο μεγάλα φιλοσοφικά ρεύματα που έχουν γίνει γνωστά ως εμπειρισμός ή εμπειριοκρατία και ορθολογισμός ή ρασιοναλισμός. Σημαντικότεροι εκφραστές του εμπειρισμού θεωρούνται οι Λοκ (John Locke, 1632-1704), Μπάρκλεϋ (George Berkeley, 1685-1753) και Χιουμ (David Hume, 1711-1776), ενώ του ορθολογισμού θεωρούνται οι Ντεκάρτ ή Καρτέσιος (René Descartes, 1596-1650), Σπινόζα (Baruch ή Benedictus Spinoza, 1632-1677) και Λάιμπνιτς (Gottfried Wilhelm Leibniz, 1646-1716).

Τις δύο αντίπαλες παραδόσεις του εμπειρισμού και του ρασιοναλισμού ήρθε να ανασκευάσει ή να συνθέσει κριτικά ο Ιμμάνουελ Καντ, μετασχηματίζοντας τα ερωτήματα που συγκροτούσαν τη διαμάχη μεταξύ τους, και προσφέροντας ανατρεπτικές απαντήσεις στα ζητήματα σχετικά με την πηγή, τη μέθοδο και τα όρια της γνώσης του κόσμου που μπορούμε να αποκτήσουμε. Οι απαντήσεις του, δηλαδή, δεν είναι προϊόν συγκρητισμού ή συμβιβασμού του εμπειρισμού με τον ρασιοναλισμό, καθώς προκύπτουν από την ριζική κριτική των μεταφυσικών προϋποθέσεων που συγκροτούν την ίδια τη διαμάχη αυτών των δύο μεγάλων σχολών, μια κριτική που συγκλίνει στην αναγνώριση του γεγονότος ότι για την παραγωγή της γνώσης είναι αναγκαία η συνύφανση μεταξύ εμπειρίας και νόησης ως αμοιβαία εξαρτώμενων πηγών γνώσης. Ευρύτερα, ο Καντ αναμετρήθηκε όσο κανείς άλλος από τους φιλοσόφους της εποχής του με τα μείζονα γνωσιολογικά και μεταφυσικά προβλήματα που έθεσε στη φιλοσοφία η Επιστημονική Επανάσταση και με το μνημειώδες έργο του *Κριτική του Καθαρού Λόγου* (*Kritik der reinen Vernunft*, Α έκδοση 1781 / Β έκδοση 1787)² προσέφερε ένα αριστοτεχνικό φιλοσοφικό σύστημα εντυπωσιακής εμβέλειας, ενότητας και πειστικής δύναμης.³

Λίγο αργότερα, για να υπερασπιστεί το φιλόδοξο αυτό έργο του από το δυσμενές ακαδημαϊκό περιβάλλον και τις εχθρικές κριτικές με τις οποίες το είχε αντιμετωπίσει η γερμανική διανοήση της εποχής του, ο Καντ θα εκπονήσει μια πιο προσιτή εισαγωγή η οποία θα δημοσιευτεί ως *Προλεγόμενα σε Κάθε Μελλοντική Μεταφυσική που θα μπορεί να εμφανίζεται ως Επιστήμη* (*Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können*, 1783).⁴ Από την άλλη, στο έργο του *Μεταφυσικά Θεμέλια της Φυσικής Επιστήμης* (*Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*, 1786)⁵ διερεύνησε, πιο συγκεκριμένα τώρα, τις θεμελιώδεις αρχές στις οποίες εδράζεται η Νευτώνεια Φυσική και ανέδειξε τις καταστατικές μεταφυσικές αρχές

² Kant, I., (1998) *Critique of the Pure Reason* [1781/1787], (μτφ) P. Guyer, Cambridge University Press. Ελλ. έκδ.: Kant, I., *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, (εισαγ. – μτφ – σχόλ.) Αναστάσιος Γιανναράς, τόμοι 1 & 2, Εκδόσεις Παπαζήση, 1977 – 1979, και συνέχεια ως τόμος 3 (εισαγ. – μτφ – παρατ.) Μιχαήλ Δημητρακόπουλος, Αθήνα, 1983-1987. [Στο εξής, ΚΚΑ] (Σε όσα ακολουθούν, οι παραπομπές στην ΚΚΑ θα γίνονται με βάση την αρίθμηση των σελίδων της πρώτης (Α) και της δεύτερης (Β) έκδοσης του έργου.)

³ Εκτός από την *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, την αποκαλούμενη και πρώτη *Κριτική*, ο Καντ επεξεργάστηκε στη συνέχεια τις άλλες δύο μεγάλες *Κριτικές*: την *Κριτική του Πρακτικού Λόγου* (*Kritik der Vernunft*, 1788) και την *Κριτική της Κριτικής Δύναμης* (*Kritik der Urteilskraft*, 1790/1793). Τα έργα αυτά, που συχνά αναφέρονται ως *δεύτερη* και *τρίτη Κριτική*, αντιστοίχως, δεν θα μας απασχολήσουν εδώ, καθώς ασχολούνται με ζητήματα ηθικής, αισθητικής, ελευθερίας της βούλησης κτλ, με ζητήματα δηλαδή τα οποία δεν συνδέονται άμεσα με τις συνθήκες και τα όρια δυνατότητας της επιστημονικής γνώσης.

⁴ Kant, I., (2001) *Prolegomena to Any Future Metaphysics that will be Able to Come Forward as Science* [1783], (μτφ) Gary Hatfield, στο H. Allison – P. Heath (επιμ.) *Theoretical Philosophy after 1781*, Cambridge University Press, σσ. 29-170. Ελλ. έκδ.: Kant, I., (1982) *Προλεγόμενα σε Κάθε Μελλοντική Μεταφυσική που θα μπορεί να εμφανίζεται ως Επιστήμη*, (εισαγ. – μτφ – σχόλ.) Γιάννης Τζαβάρας, Δωδώνη. [Στο εξής, ΠΜΜ] (Η ελληνική απόδοση των αποσπασμάτων από τα *Προλεγόμενα* που θα αξιοποιηθούν εδώ βασίζεται –χωρίς όμως να μένει πιστή– σε αυτή την ελληνική μετάφραση. Με παρόμοιο τρόπο, για την απόδοση των παραθεμάτων της *Κριτικής*, αξιοποιήθηκε η μετάφραση των Γιανναρά και Δημητρακόπουλου – βλ. υποσημ. 2.)

⁵ Kant, I., (2001) *Metaphysical Foundations of Natural Science* [1786], (μτφ) Michael Friedman, στο H. Allison – P. Heath (επιμ.) *Theoretical Philosophy after 1781*, Cambridge University Press, σσ. 171-270.

οι οποίες εδραιώνουν τη συστηματικότητα ως αναγκαία συνθήκη επιστημονικότητας. Το 1787, στη δεύτερη έκδοση της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου*, ο Καντ θα προχωρήσει σε ουσιαστικές αλλαγές και προσθήκες οι οποίες έκτοτε εμφανίζονται παράλληλα με το πρωτογενές περιεχόμενο της πρώτης έκδοσης σε όλες τις μεταγενέστερες επανεκδόσεις και μεταφράσεις του έργου. (Βλ. και υποσημ. 4)

Όπως φαίνεται και από τους τίτλους αυτών των έργων του Καντ, η Μεταφυσική, ως διερεύνηση των αρχών του θεωρητικού λόγου (στην οποία «ο λόγος ο ίδιος πρέπει να μαθητεύσει στον εαυτό του»), αποτελεί κεντρικό μέλημα του φιλοσοφικού εγχειρήματός του. Μολονότι, όμως, η Μεταφυσική είναι παλαιότερη από όλες τις άλλες επιστήμες, η ίδια κατά τον Καντ δεν ευτύχησε να πορευτεί τον ασφαλή δρόμο της επιστήμης, καθώς «η μέθοδός της είναι στην αρχή δογματική, δηλαδή αναλαμβάνει με αυτοπεποίθηση να φέρει σε πέρας ένα τόσο μεγάλο εγχείρημα χωρίς να ελέγχει προηγουμένως τη δύναμη ή την αδυναμία του λόγου ως προς αυτό» (ΚΚΛ, Β7). Η *Κριτική Φιλοσοφία* του Καντ αποσκοπεί ακριβώς να θεμελιώσει τη Μεταφυσική ως αυστηρή επιστήμη σύμφωνα με το πρότυπο των Μαθηματικών και της Φυσικής.

Το έργο λοιπόν αυτής της Κριτικής του καθαρού θεωρητικού λόγου έγκειται ακριβώς σ' αυτή την προσπάθεια, δηλαδή να αλλάξει τη μέθοδο της Μεταφυσικής που ίσχυε ως τώρα και να επιτελέσει μια ολοκληρωτική επανάσταση κατά το παράδειγμα των Γεωμετρών και των Φυσικών. Είναι μια πραγματεία περί της μεθόδου, όχι ένα σύστημα της επιστήμης καθ' εαυτήν. (ΚΚΛ, Βxxii)

Υποβάλλοντας σε κριτική διερεύνηση τις θεμελιώδεις γνωστικές δυνάμεις του ανθρώπου, ο Καντ αποσκοπεί να δικαιώσει μεταφυσικά το κύρος των επιστημών (των Μαθηματικών και της Φυσικής) και έτσι στη συνέχεια να εξουδετερώσει την απειλή όσων θέτουν υπό αμφισβήτηση είτε την ύπαρξη του ίδιου του κόσμου, όπως ο «προβληματικός ιδεαλισμός του Καρτέσιου», είτε τη δυνατότητά μας για επιστημονική γνώση του μέσω καθολικών αρχών, όπως ο σκεπτικισμός του Χιούμ για την αρχή της αιτιότητας.

2. Η διάκριση a priori και a posteriori

Βασικό μέλημα του Καντ στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου* είναι να επεξεργαστεί μια ολοκληρωμένη απάντηση στο ερώτημα «Τι δύναμαι να γνωρίζω;».⁶ Προκειμένου να διερευνήσει την εμβέλεια της επιστημονικής γνώσης, ο Καντ αρχίζει από το απλούστερο είδος γνώσης, την εμπειρική γνώση εξωτερικών αντικειμένων, και διερωτάται «πώς είναι δυνατή η εμπειρία;».

Ήδη από τις πρώτες γραμμές στην Εισαγωγή της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου*, ο Καντ θα παρουσιάσει τη διακριτή τοποθέτησή του που αναιρεί την ίδια τη διαμάχη μεταξύ εμπειρισμού και ρασιοναλισμού, και θα ισχυριστεί ότι για να είναι δυνατή η ίδια η εμπειρία (και συνεπώς η βασιζόμενη σε αυτήν εμπειρική γνώση) απαιτείται ένα μη εμπειρικό στοιχείο:

Ότι κάθε γνώση μας αρχίζει με την εμπειρία, αυτό δεν επιδέχεται καμία αμφιβολία [...] Έτσι, από την άποψη του χρόνου, δεν έχουμε καμία γνώση μέσα μας που να προηγείται από την εμπειρία [...]

Αλλά και αν ακόμα κάθε γνώση μας αρχίζει με την εμπειρία, αυτό δεν σημαίνει ότι και καθεμιά πηγάζει από την εμπειρία. (ΚΚΛ, Β1)⁷

⁶ Βλ., ΚΚΛ, Α805/Β833. Στην ίδια σελίδα, το φιλοσοφικό πρόγραμμα του Καντ συμπληρώνουν άλλα δύο ερωτήματα που χαρακτηρίζουν την *δεύτερη* και *τρίτη Κριτική* (βλ. υποσημ. 5), αντιστοίχως: «2. Τι οφείλω να πράττω; 3. Τι επιτρέπεται [έχω το δικαίωμα] να ελπίζω;»

⁷ Σε όλα τα παραθέματα του παρόντος, η έμφαση (με πλάγιους χαρακτήρες) είναι στο πρωτότυπο.

Για να είναι λοιπόν δυνατή η σύνθεση των κατ' αίσθηση εμπειριών σε έγκυρη εμπειρική γνώση, προϋποτίθεται ένα είδος γνώσης που δεν πηγάζει ούτε δικαιολογείται από την εμπειρία.

Τέτοιου είδους γνώσεις τις ονομάζουν *a priori* και τις αντιδιαστέλουν από τις *εμπειρικές*, που έχουν την πηγή τους *a posteriori*, δηλαδή μέσα από την εμπειρία. ... [Α]έγοντας γνώσεις *a priori* θα εννοούμε όχι εκείνες που παρουσιάζονται ανεξάρτητα από αυτή ή εκείνη την εμπειρία, αλλά *απολύτως* ανεξάρτητα από κάθε είδους εμπειρία. (ΚΚΛ, Β2-3)⁸

Επειδή τώρα «η εμπειρία μάς διδάσκει ότι κάτι είναι έτσι ή αλλιώς, αλλά όχι ότι δεν θα μπορούσε να είναι διαφορετικό» (ΚΚΛ, Β3), επειδή δηλαδή η *a posteriori* γνώση μας λέει πώς *ενδεχομενικά* είναι τα πράγματα, *a priori* γνώση είναι η γνώση που χαρακτηρίζεται από *αναγκαιότητα* και *αυστηρή καθολικότητα*.

Άρα, η αναγκαιότητα και η αυστηρή καθολικότητα αποτελούν ασφαλή γνωρίσματα μιας *a priori* γνώσης και είναι στενά αλληλένδετες μεταξύ τους. (ΚΚΛ, Β4)

Πού υπάρχει όμως τέτοιου είδους *a priori* γνώση; Χαρακτηριστικά παραδείγματα των κατὰ Καντ *a priori* κρίσεων ή προτάσεων στην ανθρώπινη γνώση αποτελούν «όλες οι προτάσεις των Μαθηματικών» (ΚΚΛ, Β4). Παραδείγματα αποτελούν επίσης, όπως θα δούμε παρακάτω, οι θεμελιώδεις αρχές της Φυσικής, αλλά και προτάσεις που χρησιμοποιεί ο κοινός νους, όπως η πρόταση «κάθε μεταβολή έχει την αιτία της· εδώ μάλιστα η ίδια η έννοια της αιτίας περιέχει τόσο έκδηλα την έννοια του αναγκαιού δεσμού με ένα αποτέλεσμα και μιας αυστηρής καθολικότητας του κανόνα» (ΚΚΛ, Β5).

Εξάλλου, για να αποδείξει κανείς την πραγματική ύπαρξη *a priori* θεμελιωδών αρχών στη γνώση μας θα αρκούσε να δείξει πόσο αυτές είναι απαραίτητες προϋποθέσεις για τη δυνατότητα της εμπειρίας της ίδιας, άρα να εκθέσει την *a priori* αναγκαιότητά τους. (ΚΚΛ, Β5)

Δεδομένης της ιδιαίτερης σημασίας των *a priori* αρχών, εύλογα δικαιολογείται η προγραμματική διακήρυξη του Καντ στην Εισαγωγή της *Κριτικής*: «Η φιλοσοφία έχει την ανάγκη μιας επιστήμης που να καθορίζει τη δυνατότητα, τις αρχές και την έκταση όλων των *a priori* γνώσεων» (ΚΚΛ, Β6).

3. Η διάκριση αναλυτικών και συνθετικών κρίσεων

Για τις ανάγκες της επιχειρηματολογίας του, ο Καντ θα χρειαστεί να αξιοποιήσει, εκτός από την γνωσιολογική διάκριση μεταξύ *a priori* και *a posteriori* κρίσεων ή προτάσεων, και τη διάκριση μεταξύ αναλυτικών και συνθετικών προτάσεων. Με βάση την απλούστερη μορφή κρίσης «το *A* είναι *B*», δηλαδή τη μορφή υποκείμενο/κατηγορημα, *αναλυτική* θεωρείται μια κρίση στην οποία «το κατηγορημα *B* ανήκει στο υποκείμενο *A* ως κάτι που (συγκεκριμένα) περιέχεται στην έννοια *A*» (Β10). Έτσι, σε μια αναλυτική κρίση το περιεχόμενο ή το νόημα του κατηγορηματος εμπεριέχεται στο περιεχόμενο ή το νόημα του υποκειμένου, και σε μια τέτοια κρίση η αλήθεια της μπορεί να αποδειχθεί μόνο μέσω της ανάλυσης του περιεχομένου ή νοήματος του υποκειμένου. Για παράδειγμα, η κρίση «όλα τα σώματα είναι εκτατά» είναι αναλυτική, γιατί «αρκεί να αναλύσω μόνο την έννοια [του σώματος] για να συναντήσω εκεί μέσα το κατηγορούμενο [της έκτασης]» (ΚΚΛ, Β11).

⁸ Ακριβώς επειδή αφορά στην πηγή ή προέλευση και στην δικαιολόγηση της γνώσης, η διάκριση μεταξύ *a priori* και *a posteriori* προτάσεων χαρακτηρίζεται με σύγχρονους όρους *γνωσιολογική*.

Από την άλλη, *συνθετική* θεωρείται η κρίση της μορφής «το *A* είναι *B*» στην οποία «το κατηγορήμα *B* βρίσκεται εντελώς εκτός της έννοιας [του υποκειμένου] *A*, μολονότι στην πραγματικότητα συνδέεται μαζί του» (ΚΚΛ, Β10). Συνθετική, δηλαδή, είναι η κρίση στην οποία το περιεχόμενο ή το νόημα του υποκειμένου *συντίθεται* με το περιεχόμενο ή το νόημα του ανεξάρτητα δοσμένου κατηγορήματος. Η κρίση «όλα τα σώματα έχουν βάρος» θεωρείται συνθετική, καθώς η έννοια του βάρους δεν εμπεριέχεται στην έννοια του σώματος. Τις αναλυτικές κρίσεις, επειδή δεν προσφέρουν νέα γνώση, ο Καντ τις ονομάζει «διασαφητικές», ενώ τις συνθετικές τις ονομάζει «διευρύνουσες», επειδή επεκτείνουν τη γνώση μας (ΚΚΛ, Β11).⁹

Πώς όμως μπορεί να συνδυαστεί η διάκριση των κρίσεων σε αναλυτικές και συνθετικές με την προηγούμενη διάκριση μεταξύ *a priori* και *a posteriori* κρίσεων; Οι δυνατές περιπτώσεις των κρίσεων ή προτάσεων που προκύπτουν από τον συνδυασμό των δύο αυτών διακρίσεων εκτίθενται στον ακόλουθο πίνακα.

	a priori	a posteriori
αναλυτική	αναλυτική a priori	αναλυτική a posteriori
συνθετική	συνθετική a priori	συνθετική a posteriori

Ποιοι όμως από αυτούς τους συνδυασμούς συνιστούν έγκυρες προτάσεις; Όπως παρατηρεί ο Guyer (2013: 100), δεν υπάρχει διαφωνία για δύο είδη προτάσεων: «Υπάρχουν αναλυτικές *a priori* γνώσεις –δηλαδή αναλυτικές προτάσεις γνωστές *a priori*– και συνθετικές *a posteriori* γνώσεις [ή προτάσεις]. Αυτά είναι άραγε όλα κι όλα τα είδη των γνώσεων;» Ο προγενέστερος του Καντ εμπειριστής φιλόσοφος Ντέιβιντ Χιούμ είχε, ήδη από το 1748, απαντήσει στο ερώτημα καταφατικά: «Όλα τα αντικείμενα του ανθρώπινου λόγου ή της ανθρώπινης έρευνας μπορούν φυσικά να διαιρεθούν σε δύο είδη: σε *Σχέσεις μεταξύ Ιδεών* [*Relations of Ideas*], δηλαδή σε αναλυτικές και άρα *a priori* γνωστές προτάσεις, «και σε *Γεγονότα της Πραγματικότητας* [*Matters of Facts*]»¹⁰, δηλαδή σε συνθετικές *a posteriori* προτάσεις. Από τα άλλα δύο είδη προτάσεων του πίνακα που αποκλείει ο Χιούμ ο Καντ θα συμφωνήσει ανεπιφύλακτα ότι αναλυτικές *a posteriori* προτάσεις δεν είναι δυνατές, διότι, όπως γράφει, «οι εμπειρικές [*a posteriori*] κρίσεις είναι όλες τους συνθετικές» (ΚΚΛ, Β11). Τι συμβαίνει όμως με το τέταρτο είδος προτάσεων, τις συνθετικές *a priori* προτάσεις που επίσης δεν είναι δυνατές κατά τον Χιούμ;

⁹ Με σημερινούς όρους, η διάκριση μεταξύ αναλυτικών και συνθετικών προτάσεων θεωρείται *σημσιολογική*, καθώς αφορά στη σχέση της αλήθειας μιας πρότασης με το νόημα των όρων της πρότασης. Έτσι, *αναλυτική* θεωρείται η πρόταση που είναι αληθής μόνον επί τη βάση του νοήματος των όρων της, ενώ *συνθετική* θεωρείται η πρόταση η οποία για να είναι αληθής δεν αρκεί το νόημα των όρων της. Όπως και στον Καντ, οι συνθετικές προτάσεις θεωρούνται *ενισχυτικές* (διευρύνουν τη γνώση μας) ενώ οι αναλυτικές, *μη ενισχυτικές*.

¹⁰ Hume, D. (2004 [1748]) *An Enquire Concerning Human Understanding*, Dover, σελ. 14.

Εδώ ο Καντ, αντίθετα τώρα προς τον Χιούμ και προς όλη την εμπειριστική παράδοση, θα υποστηρίξει ότι οι συνθετικές a priori προτάσεις ή κρίσεις είναι όχι μόνο δυνατές, αλλά και αναγκαίες για την εγκυρότητα της γνώσης. Ενδεικτικό της σημασίας αυτού του ισχυρισμού είναι το ότι το κεντρικό ερώτημα που καθοδηγεί το φιλοσοφικό πρόγραμμα του Καντ –ερώτημα το οποίο θα συνεχίσει να απασχολεί τη φιλοσοφία επί μακρόν– συνοψίζεται εμβληματικά, σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου, στη διατύπωση «Πώς είναι δυνατές οι a priori συνθετικές κρίσεις;» (ΚΚΛ, Β19)

Η παραδοχή, όμως, την οποία προϋποθέτει αυτό το ερώτημα, η παραδοχή δηλαδή ότι οι συνθετικές a priori προτάσεις είναι όχι μόνο δυνατές αλλά και αναγκαίες, αποτελεί μια από τις πιο προκλητικές και ανατρεπτικές θέσεις στην ιστορία της φιλοσοφίας: Πώς είναι δυνατό να υπάρχουν συνθετικές a priori κρίσεις, δηλαδή προτάσεις που γίνονται γνωστές ανεξάρτητα από την εμπειρία και που μολαταύτα αφορούν στην εμπειρία, καθώς ως συνθετικές επεκτείνουν ή διευρύνουν τη γνώση μας για τα αντικείμενα της εμπειρίας;

Πριν εξετάσουμε την απάντηση του Καντ στο αν και πώς είναι δυνατές οι συνθετικές a priori κρίσεις, είναι σκόπιμο, προκειμένου να αποτιμήσουμε ορθά τη σημασία της αντίρρησης του Χιούμ και να κατανοήσουμε τον ρόλο των συνθετικών a priori κρίσεων στην καντιανή φιλοσοφία, να εστιάσουμε στη χιουμιανή ανασκευή της αρχής της αιτιότητας, δηλαδή της αρχής «κάθε συμβάν έχει αίτιο».

4. Ο σκεπτικισμός του Χιούμ διακόπτει τον «δογματικό λήθαργο» του Καντ

Ανασυγκροτώντας την σκεπτικιστική αντίρρηση του Χιούμ στην αρχή της αιτιότητας, ο Καντ γράφει στα *Προλεγόμενα σε Κάθε Μελλοντική Μεταφυσική*:

Ο Χιούμ άρχισε κυρίως από μια και μόνη, αλλά σπουδαία έννοια της Μεταφυσικής, δηλαδή από τη *σύνδεση αιτίου και αποτελέσματος* ... και έδειξε κατά τρόπο αναντίρρητο ότι είναι εντελώς αδύνατο ο λόγος να σκέπτεται a priori και εξ εννοιών μια τέτοια σύνδεση, γιατί αυτή ενέχει αναγκαιότητα [και] δεν είναι καθόλου σαφές ότι, επειδή υπάρχει κάτι, πρέπει να υπάρχει αναγκαία και κάτι άλλο. Από αυτό συμπέρανε ότι ο λόγος απατάται εντελώς ως προς αυτή την έννοια [της αναγκαίας σύνδεσης αιτίου και αποτελέσματος], και είναι σφάλμα που την θεωρεί δικό του τέκνο, γιατί αυτή η έννοια δεν είναι παρά νόθο γέννημα της φαντασίας, η οποία γονιμοποιημένη από την εμπειρία θέτει κάποιες παραστάσεις υπό το νόμο του συνειρμού και εμφανίζει την προκύπτουσα υποκειμενική αναγκαιότητα (δηλ., τη συνήθεια) ως να είναι αντικειμενική αναγκαιότητα. [...]

Το ζήτημα δεν ήταν αν η έννοια της αιτίας είναι σωστή, χρήσιμη και αναπόδραστη για όλη τη γνώση της φύσης, καθότι αυτό ο Χιούμ ποτέ δεν το έθεσε εν αμφιβόλω, αλλά το αν αυτή η έννοια νοείται a priori μέσω του λόγου και έχει έτσι εσωτερική αλήθεια ανεξάρτητη από κάθε εμπειρία. (ΠΜΜ, 4: 257-8· ελλ. έκδ., σελ. 24-6)

Είναι φανερό ότι ο Καντ είχε ορθά κατανοήσει πως η κριτική του Χιούμ δεν αμφισβητεί –όπως συχνά παρερμηνεύεται– το αν η έννοια της αιτιότητας είναι απαραίτητη για τη γνώση του φυσικού κόσμου, αλλά «το αν είναι δυνατό να αποδειχθεί πως μια αρχή, όπως η αρχή της αιτιότητας, είναι αληθώς καθολική και αναγκαία, και δεν γίνεται απλώς γνωστή μέσω ενός πεπερασμένου αριθμού από πρότερες περιπτώσεις, οπότε ισχύει μόνο για τις περιπτώσεις αυτές». (Guyer 2013: 103) Όπως αναγνωρίζει ο Καντ, η ριζική κριτική που είχε ασκήσει ο Χιούμ στη μεταφυσική αρχή της αιτιότητας απετέλεσε τον αποφασιστικό καταλύτη για τη μεταστροφή του στην κριτική φιλοσοφία:

Ομολογώ ότι η υπόμνηση του Ντέιβιντ Χιούμ ήταν εκείνο ακριβώς το πράγμα που πριν από πολλά χρόνια με αφύπνισε από τον δογματικό μου λήθαργο και έδωσε εντελώς άλλη τροπή στις έρευνές μου στο πεδίο της θεωρητικής φιλοσοφίας.» (ΠΜΜ 4: 260· ελλ. έκδ., σελ. 27)

Επιπλέον, όπως διαπιστώνει ο Καντ, ο χιουμιανός σκεπτικισμός σχετικά με την αναγκαιότητα, την καθολικότητα και την *a priori* δικαιολόγηση της αρχής της αιτιότητας μπορεί εύκολα να γενικευτεί για όλες τις πρώτες αρχές της μεταφυσικής: «όσες αρχές μπορεί να μας μοιάζουν ως καθολικές και αναγκαίες στην πραγματικότητα είναι απλώς ενδεχομενικές και ατελείς γενικεύσεις» (Guyer ό.π., σελ. 103). Εύλογα, λοιπόν, ο Καντ θεωρεί την επίθεση του Χιούμ εναντίον της μεταφυσικής ως το «αποφασιστικότερο γεγονός για την τύχη αυτής της επιστήμης» που συνέβη στην ιστορία της φιλοσοφίας. Το συμπέρασμα του Χιούμ –όπως το ανασυγκροτεί και το γενικεύει ο Καντ– δεν αφήνει καμία αμφιβολία:

[Ο]λες οι γνώσεις που υποτίθεται ότι αποδεικνύονται *a priori* δεν [είναι] παρά κοινές εμπειρίες με πλαστή σφραγίδα, πράγμα που ισοδυναμεί με το να πούμε ότι δεν υπάρχει Μεταφυσική και ούτε μπορεί να υπάρξει. (ΠΜΜ, 4: 258· ελλ. έκδ., σελ. 25)

Ωστόσο, κατά τον Καντ, «ο Ντέιβιντ Χιούμ, ο φιλόσοφος που περισσότερο απ' όλους προσπέλασε αυτό το πρόβλημα» παρασύρθηκε σε σφάλμα, καθώς δεν κατόρθωσε

να το συλλάβει όσο έπρεπε στην ακριβή μορφή και την καθολικότητά του, γιατί σταμάτησε μονάχα στη συνθετική πρόταση που εκφράζει το δεσμό του αποτελέσματος με τα αίτια του (αρχή της αιτιότητας), πιστεύοντας ότι έχει αποκαλύψει ότι μια τέτοια πρόταση είναι *a priori* εντελώς αδύνατη [...] Στον ισχυρισμό αυτό, που καταστρέφει κάθε έννοια καθαρής φιλοσοφίας, δεν θα παρασυρόταν ποτέ αν είχε μπροστά στα μάτια του το πρόβλημά μας στην καθολικότητά του, γιατί τότε θα είχε δει καθαρά ότι σύμφωνα με το επιχείρημά του ούτε και τα καθαρά μαθηματικά θα μπορούσαν να υπάρχουν, γιατί και αυτά περιέχουν ασφαλώς συνθετικές προτάσεις *a priori*. από ένα τέτοιο ισχυρισμό θα τον είχε προφυλάξει ο κοινός του νους. (ΚΚΑ, Β19-20)

Αυτό που κατά τον Καντ δεν είδε «στην καθολικότητά του» ο Χιούμ είναι ότι μια συνθετική πρόταση δεν είναι απαραίτητα εμπειρική ή *a posteriori* αλλά μπορεί να είναι και *a priori*, όπως άλλωστε συμβαίνει –πιο φανερά απ' ότι με την αρχή της αιτιότητας– στα καθαρά μαθηματικά και, όπως θα δούμε ότι υποστηρίζει παρακάτω, στη φυσική.

Πριν όμως εξετάσουμε πού υπάρχουν συνθετικές *a priori* προτάσεις και πώς αυτές μπορούν να προσφέρουν απάντηση στον σκεπτικισμό του Χιούμ, ας επανέλθουμε στον ισχυρισμό του Καντ ότι οι συνθετικές *a priori* προτάσεις ή κρίσεις είναι όχι μόνο δυνατές αλλά και αναγκαίες για την εγκυρότητα της γνώσης, και ας διερευνήσουμε τις πηγές και τη σύσταση της γνώσης που αποκτούμε για τα αντικείμενα της εμπειρίας.

5. Τα συστατικά της γνώσης: Εποπτείες και Έννοιες

Η γνώση μας, υποστηρίζει ο Καντ, συντίθεται από δύο βασικές πηγές του πνεύματος: από την *αισθητικότητα*, δηλαδή την ικανότητά του να προσλαμβάνει μέσω των αισθήσεων παραστάσεις αντικειμένων και να σχηματίζει *εποπτείες* (*Anschauung* / *intuition*), και από τη *νόηση* (*Verstand* / *understanding*), δηλαδή την ικανότητα που του επιτρέπει να διαμορφώνει *έννοιες* και να τις χρησιμοποιεί σε *κρίσεις* ή προτάσεις. Η αισθητικότητα συνιστά έτσι ικανότητα *δεκτικότητας* ενώ η νόηση ικανότητα *αυτενέργειας*.¹¹

¹¹ Η ακόλουθη δομή, όπως την ανασυγκροτεί ο Παγωνδιώτης (2013: 99, υποσημ. 12), προσφέρει μια αδρή εικόνα της διάρθρωσης της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου* στην οποία σημειώνονται επίσης τα αντικείμενα μελέτης των επιμέρους κεφαλαίων:

Α. Υπερβατολογική Στοιχειολογία

Α1. Υπερβατολογική Αισθητική [Αισθητικότητα - εποπτείες]

Α2. Υπερβατολογική Λογική

Η αισθητικότητα είναι προικισμένη με δύο a priori καθαρές (δηλ. μη εμπειρικές) μορφές εποπτείας, εκείνες του *χώρου* και του *χρόνου* που επιτρέπουν τις κατ' αίσθηση αναπαραστάσεις αντικειμένων: ο *χώρος* είναι η μορφή εποπτείας της εξωτερικής αίσθησης, ενώ ο *χρόνος* είναι μορφή εποπτείας της εσωτερικής μας αίσθησης. Ο a priori χαρακτήρας του *χώρου* και του *χρόνου* ως μορφών εποπτείας δικαιολογείται από το ότι αυτές αποτελούν αναγκαίες προϋποθέσεις της εμπειρίας: μπορούμε να έχουμε εμπειρία αντικειμένων στο *χώρο* και τον *χρόνο* μόνον αν προϋπάρχουν οι καθαρές μορφές εποπτείας οι οποίες, ως οργανωτικές ικανότητες, θα ενοποιήσουν το πολλαπλό που προσλαμβάνουμε με τις αισθήσεις και θα καταστήσουν έτσι δυνατή την παράσταση των αντικειμένων εν *χώρω* και *χρόνω*. Με άλλα λόγια, μολονότι μπορούμε να συλλάβουμε τον *χώρο* και τον *χρόνο* χωρίς αντικείμενα, δεν μπορούμε να συλλάβουμε αντικείμενα χωρίς τον *χώρο* και τον *χρόνο*.

Η νόηση, από την άλλη,

ως αυτενέργεια, έχει τη δυνατότητα [...] να νοεί a priori μια συνθετική ενότητα της καταλήψεως του πολλαπλού της κατ' αίσθηση εποπτείας ως όρο στον οποίο πρέπει να υπάγονται κατ' αναγκαιότητα όλα τα αντικείμενα της δικής μας (ανθρώπινης) εποπτείας. (ΚΚΛ, Β150)

Νόηση ονομάζει ο Καντ την ικανότητα του νου να συνθέτει το πολλαπλό της κατ' αίσθηση εποπτείας σε αντικείμενο αντίληψης και γνώσης, να σχηματίζει δηλαδή *έννοιες* και να τις συνδέει για να διατυπώσει κρίσεις ή προτάσεις. Συστατικά αυτής της συνθετικής ικανότητας του νου είναι οι *καθαρές έννοιες της νόησης*, τις οποίες ο Καντ –ακολουθώντας το παράδειγμα του Αριστοτέλη– ονομάζει *κατηγορίες*. Είναι αυτές οι καθαρές έννοιες ή κατηγορίες της νόησης,

τις οποίες περιέχει μέσα του a priori ο νους [...]· γιατί μόνο χάρη σ' αυτές [ο νους] μπορεί να κατανοήσει κάτι στο πολλαπλό της εποπτείας, δηλαδή να νοήσει ένα αντικείμενο. (ΚΚΛ, Α80/Β106)

Οι κατηγορίες διακρίνονται σε δώδεκα είδη και ταξινομούνται σε τέσσερις ομάδες: ως προς την *ποσότητα*, την *ποιότητα*, τη *σχέση* και τον *τρόπο*.¹² Μεταξύ των κατηγοριών της σχέσης θα συναντήσουμε και την καθαρή έννοια της *αιτίας*, η κρισιμότητα της οποίας για την καντιανή φιλοσοφία έχει ήδη γίνει φανερή από τα προηγούμενα. Ευρύτερα, πάντως, η σημασία των κατηγοριών συνίσταται στο ότι χωρίς αυτές, όπως επισημαίνει ο Kenny (2005: 242-3), «δεν θα μπορούσαμε να νοήσουμε –δεν θα μπορούσαμε να εννοιολογήσουμε– ούτε την πιο αποσπασματική και ακατάστατη εμπειρία. [...] Δεν θα μπορούσαν να υπάρχουν έννοιες που απορρέουν από την εμπειρία χωρίς έννοιες που προϋποτίθενται από την εμπειρία· επομένως, λοιπόν, η γνώση ακόμη και των φαινομένων [...] εξαρτάται από τις κατηγορίες».¹³

A2.1 Υπερβατολογική Αναλυτική [Νόηση - έννοιες]

A2.1.1 Η Αναλυτική των Εννοιών [καθαρές έννοιες της νόησης -κατηγορίες]

A2.1.2 Η Αναλυτική των Θεμελιωδών Αρχών [σχηματοποίηση, θεμελιώδεις αρχές της καθαρής νόησης]

A3. Υπερβατολογική Διαλεκτική [Λόγος - ιδέες]

B. Υπερβατολογική Μεθοδολογία

¹² Προκειμένου οι a priori έννοιες ή κατηγορίες να μπορούν να συσχετισθούν για να παραχθούν κρίσεις, απαιτούνται κατά τον Καντ κάποιες θεμελιώδεις συνθετικές a priori αρχές της νόησης που καθιστούν δυνατή την εμπειρία, αρχές οι οποίες – κατ' αντιστοιχία προς την τετραμερή ταξινόμηση των κατηγοριών– διακρίνονται σε «Αξιώματα της εποπτείας», «Προλήψεις της κατ' αίσθηση αντίληψης», «Αναλογίες της εμπειρίας» και «Αιτήματα της εμπειρικής νοήσεως εν γένει».

¹³ Ενδεικτικό της σημασίας που έχουν οι κατηγορίες στο οικοδόμημα του Καντ είναι η κομβική θέση που απολαμβάνει στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου* η «Παραγωγή των Καθαρών Εννοιών της Νόησης». Όπως λέει ο ίδιος, οι μελέτες για αυτή την παραγωγή «μου στοίχισαν τον περισσότερο μόχθο, που ελπίζω να μην πήγε χαμένος» (ΚΚΛ, Αxvii) Πιο συγκεκριμένα, προκειμένου να δικαιώσει τη χρήση τους, ο Καντ διακρίνει τη «μεταφυσική παραγωγή των κατηγοριών», στην οποία καταδεικνύει την a priori προέλευση και εφαρμοσιμότητά τους, από την «υπερβατολογική παραγωγή, στην οποία διερευνά την *αναγκαιότητα* και την *οριοθέτηση* της εφαρμοσιμότητάς τους».

Στην όλη διαδικασία παραγωγής της γνώσης, πάντως, η λειτουργία της αισθητικότητας (ικανότητας σχηματισμού εποπτείας) δεν μπορεί να απομονωθεί από τη λειτουργία της νόησης (ικανότητας σχηματισμού εννοιών):

Με τη βοήθεια της πρώτης μας *δίνεται* ένα αντικείμενο, με τη βοήθεια της δεύτερης αυτό *νοείται*.. Άρα, εποπτεία και έννοιες απαρτίζουν τα στοιχεία της όλης γνώσης μας, έτσι ώστε ούτε έννοιες χωρίς αντίστοιχη προς αυτές εποπτεία ούτε εποπτεία χωρίς έννοιες μπορούν να προσπορίσουν γνώση. (ΚΚΛ, Α50/Β74 – Α51/Β75)

Αυτό σημαίνει τώρα ότι οι παραστάσεις συντίθενται με τις έννοιες ώστε να σχηματίζονται έλλογες κρίσεις επί των αντικειμένων του κόσμου. Αυτή δε η αναγκαία αμοιβαιότητα ή το αλληλένδετο που εγγενώς χαρακτηρίζει τις εποπτείες και τις έννοιες στη διαδικασία παραγωγής της γνώσης αποτελεί, όπως υπογραμμίζει ο Allison (2004: 12-3), χαρακτηριστικό γνώρισμα της καντιανής φιλοσοφίας. Η αναγκαία συνύφανση αισθητικότητας και νόησης συνοψίζει άλλωστε την καταλυτική απάντηση του Καντ στη διαμάχη μεταξύ εμπειρισμού και ρασιοναλισμού σχετικά με τη γνωσιολογική προτεραιότητα της εμπειρίας ή της νόησης ως πηγών γνώσης. Η ίδια η διαμάχη είναι δογματική και στερείται περιεχομένου, καθώς

[χ]ωρίς αισθητικότητα δεν θα μας δινόταν κανένα αντικείμενο και χωρίς νόηση δεν θα μπορούσε να νοηθεί κανένα από αυτά. Έννοιες χωρίς περιεχόμενο είναι κενές, εποπτείες χωρίς έννοιες είναι τυφλές. (ΚΚΛ, Α50/Β74 – Α51/Β75)

Εκτός από την ικανότητα της αισθητικότητας (ικανότητα για εποπτείες) και της νόησης (ικανότητα για έννοιες), ο Καντ προσθέτει στον εξοπλισμό των γνωστικών μας δυνάμεων και την ικανότητα του λόγου (Vernunft / reason) να παράγει *ιδέες* (Idee / idea).¹⁴ Οι ιδέες είναι αποτέλεσμα της απεριόριστης δύναμης του λόγου μέσω του οποίου μπορούμε να νοούμε αντικείμενα πέρα από τα όρια της κατ' αίσθηση εποπτείας, δηλαδή απόλυτα αντικείμενα, όπως είναι η ψυχή, ο κόσμος και ο θεός, τα οποία συναντάμε στην παραδοσιακή μεταφυσική.¹⁵ Μολονότι οι ιδέες δεν μπορούν να δοθούν μέσω καμίας δυνατής εμπειρίας, και κατά τούτο δεν μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο γνώσης (καθώς, για παράδειγμα, δεν μπορούν να αποδειχθούν ούτε οι προτάσεις για την ύπαρξη του θεού ή την αθανασία της ψυχής ούτε οι αρνήσεις τους), καθιστούν μολαταύτα δυνατή τη μεταφυσική ως επιστήμη, λειτουργώντας ως «ρυθμιστικά ιδεώδη» των γνωσιακών αξιώσεων και του ηθικού βίου μας. Οι έννοιες, αντίθετα, έχουν *συγκροτητικό* ρόλο, καθώς όπως είδαμε συγκροτούν το πολλαπλό της εποπτείας σε εμπειρία.

Συνεπώς, οι ιδέες [...] δεν συγκροτούν την εμπειρία [όπως οι έννοιες] αλλά οδηγούν τη [νόηση] στην ολότητα και την πληρότητα της εμπειρίας, παίζοντας έτσι έναν *ρυθμιστικό* (κανονιστικό) ρόλο. [...] Ως προς τη χρήση τους, λοιπόν, οι έννοιες έχουν συγκροτητικό χαρακτήρα, ενώ οι ιδέες έχουν ρυθμιστικό χαρακτήρα. Η διάκριση αυτή καθορίζει και τη διαφορά στο είδος γνώσης που μπορεί να προσκομίσει η [νόηση] και ο λόγος. Η [νόηση] συγκροτεί τα αντικείμενα της εμπειρίας και μας παρέχει γνώση των φαινομένων. Ο λόγος επεκτείνει τις έννοιες της [νόησης] ώστε να συμπεριλάβει την ολότητα των φαινομένων. (Παγωνδιώτης 2013: 106)

Επειδή, όμως, οι ιδέες δεν μπορούν να δοθούν μέσω καμίας δυνατής εποπτείας, ο λόγος δεν μπορεί να ελεγχθεί από την τελευταία. Έτσι, αν αφεθεί χωρίς περιορισμό στις δυνάμεις του, αυτός μπορεί να υπερβεί τα όρια της δυνατής εμπειρίας, για να αξιώσει τη δυνατότητα γνώσης της ψυχής, του κόσμου και του θεού, στην ολότητά τους, και με αυτό τον τρόπο να οδηγηθεί σε μεταφυσικές αντιφάσεις, τις οποίες ο Καντ ονομάζει *παραλογισμούς, αντινομίες και ιδεώδη του*

¹⁴ Ο όρος «ιδέα» αποτελεί τιμητική αναφορά του Καντ στον Πλάτωνα.

¹⁵ Για τη θέση των ιδεών του λόγου στη διάρθρωση της *Κριτικής*, βλ. υποσημ. 11.

καθαρού λόγου. Για την αποφυγή τέτοιων αντιφάσεων που προκύπτουν από την υπερβατική χρήση των κατηγοριών, ο λόγος οφείλει να υποβάλλεται σε φιλοσοφική κριτική, και σ' αυτήν ακριβώς αποσκοπεί η «κριτική» φιλοσοφία του Καντ. Δεδομένου, τώρα, ότι δεν υπάρχει άλλος ανώτερος ή πιο αρμόδιος κριτής, είναι ο ίδιος ο λόγος εκείνος που οφείλει να αναλάβει τον ρόλο του κριτή και του κρινόμενου. Προκειμένου λοιπόν να δικαιούται την αυτονομία που αξιώνει, ο λόγος καλείται

να αναλάβει το πιο επίπονο έργο του, δηλαδή την αυτογνωσία, και να εγκαταστήσει ένα δικαστήριο που από τη μια θα μπορεί να διασφαλίζει τις νόμιμες διεκδικήσεις του ενώ από την άλλη θα μπορεί να αποκρούει κάθε αβάσιμη αξίωσή του [...] - και αυτό το δικαστήριο δεν είναι παρά αυτούσια η κριτική του καθαρού λόγου. (ΚΚΛ, Αxi-xii)

Ας επιστρέψουμε όμως στο πεδίο της δυνατής εμπειρίας και στις συνθετικές a priori κρίσεις ή προτάσεις.

6. Πού υπάρχουν συνθετικές a priori κρίσεις;

Ο Καντ υποστηρίζει ότι «σε όλες τις θεωρητικές επιστήμες του λόγου περιέχονται συνθετικές κρίσεις a priori που τους χρησιμεύουν ως αρχές». (ΚΚΛ, B14) Πιο συγκεκριμένα, συνθετικές a priori προτάσεις περιέχονται στα μαθηματικά και στην φυσική.

Όσον αφορά στα Μαθηματικά, επειδή το a priori στάτους που τους αποδίδεται είναι αναμφισβήτητο, ο Καντ θα εστιάσει την επιχειρηματολογία του στην υποστήριξη της θέσης ότι οι μαθηματικές προτάσεις είναι *συνθετικές*. Αφού διακρίνει την Αριθμητική από τη Γεωμετρία, θα υποστηρίξει ότι όλες οι προτάσεις της πρώτης και όλες οι θεμελιώδεις αρχές της δεύτερης είναι συνθετικές. Για να δειχθεί αυτό, αρκεί κατά τον Καντ να δειχθεί ότι οι σχετικές προτάσεις της Αριθμητικής και της Γεωμετρίας δεν μπορεί να είναι αναλυτικές.

Ειδικότερα, στην περίπτωση της Αριθμητικής, ο Καντ θα υποστηρίξει ότι αν εξετάσουμε μια τυχαία αριθμητική πρόταση, για παράδειγμα την πρόταση « $7+5=12$ », θα διαπιστώσουμε ότι αυτή δεν μπορεί να είναι αναλυτική, γιατί η έννοια του δώδεκα δεν εμπεριέχεται στην (και άρα δεν μπορεί να προκύψει αναλύοντας την) έννοια του αθροίσματος του εφτά και του πέντε. Για να βρει κανείς ότι το άθροισμα αυτό είναι το δώδεκα, πρέπει οπωσδήποτε να καταφύγει στην εποπτεία, π.χ., των δακτύλων, που αντιστοιχεί στις έννοιες του εφτά και του πέντε. Επειδή, λοιπόν, «ποτέ δεν θα μπορούσαμε να βρούμε το άθροισμα με μόνη την ανάλυση των εννοιών μας χωρίς τη βοήθεια της εποπτείας» (ΚΚΛ, B16), έπεται ότι αυτή η αριθμητική πρόταση –όπως και όλες οι αριθμητικές προτάσεις– είναι συνθετική.

Ας δούμε τώρα τη θεωρητική επιστήμη της Γεωμετρίας. Όπως και στην περίπτωση της Αριθμητικής,

[κ]ατά τον ίδιο λόγο, δεν είναι αναλυτική και οποιαδήποτε θεμελιώδης αρχή της Γεωμετρίας· ότι η ευθεία γραμμή μεταξύ δύο σημείων είναι η πιο σύντομη, αυτό είναι μια συνθετική πρόταση. Και τούτο γιατί η έννοια της «ευθείας» δεν περιέχει τίποτε σχετικό με μέγεθος παρά μόνο με ποιότητα. Άρα η έννοια του πιο σύντομου αποτελεί σαφώς προσθήκη και δεν μπορεί να αντληθεί με καμία ανάλυση από την έννοια της ευθείας γραμμής. Εδώ λοιπόν πρέπει να καταφύγει κανείς στη βοήθεια της εποπτείας, μόνο χάρη της οποίας είναι δυνατή η σύνθεση. (ΚΚΛ, B16)

Στην περίπτωση λοιπόν της γεωμετρίας, συνθετικές a priori είναι οι θεμελιώδεις αρχές ή αξιώματα αυτής της επιστήμης.

Στην Φυσική, επίσης, συνθετικές a priori προτάσεις αποτελούν οι θεμελιώδεις αρχές της, οι προτάσεις δηλαδή που δεν προκύπτουν επαγωγικά από τη γενίκευση των πορισμάτων της εμπειρίας

κι ωστόσο είναι αναγκαίες για να είναι δυνατή η Φυσική ως επιστήμη. Παραδείγματα τέτοιων προτάσεων αποτελούν κατά τον Καντ, εκτός των άλλων, η αρχή αφθαρσίας της ύλης, σύμφωνα με την οποία «σε όλες τις μεταβολές του κόσμου των σωμάτων η ποσότητα της ύλης παραμένει αμετάβλητη», καθώς και ο τρίτος νόμος κίνησης του Νεύτωνα: «σε κάθε μετάδοση κινήσεως, δράση και αντίδραση πρέπει να είναι πάντα ίσες μεταξύ τους».

Και στις δύο περιπτώσεις, είναι φανερό όχι μόνο η αναγκαιότητα και, κατά συνέπεια, η *a priori* προέλευσή τους, αλλά και το ότι είναι συνθετικές κρίσεις. Γιατί [στην πρώτη περίπτωση] στην έννοια της ύλης δεν νοώ την διατήρησή της στον χρόνο, αλλά μόνο την παρουσία της μέσα στο χώρο. (ΚΚΛ, Β17)

Έτσι, η αφθαρσία δεν μπορεί να προκύψει από την ανάλυση της έννοιας της ύλης, αλλά πρέπει να νοηθεί συνθετικά προς αυτήν.

Τι συμβαίνει όμως με τη Μεταφυσική; Μολονότι ο Καντ αναγνωρίζει ότι αυτή μέχρι την εποχή του δεν έχει ακολουθήσει την οδό της επιστήμης –καθώς αποτέλεσε πάντα πεδίο διαμάχης μεταξύ δογματικών και σκεπτικών–, θα υποστηρίξει ότι «και αυτό το είδος της γνώσεως πρέπει να θεωρείται δεδομένο, και η Μεταφυσική είναι πραγματική, αν όχι ως επιστήμη, τουλάχιστον ως φυσική καταβολή (*φυσική Μεταφυσική [Metaphysica naturalis]*)». Είναι αυτή η φυσική καταβολή που φέρνει διαρκώς τον ανθρώπινο λόγο εκ της φύσεώς του αντιμέτωπο με ερωτήματα που θέτει ο καθαρός λόγος στον εαυτό του, με «ερωτήματα που δεν μπορεί να τους δοθεί απάντηση από καμία εμπειρική χρήση του λόγου, ούτε και από πρώτες αρχές δανεισμένες από αυτή [την εμπειρία]» (ΚΚΛ, Β21). Εκτός όμως από το ότι η Μεταφυσική δεν μπορεί να βασιστεί σε εμπειρικές αρχές, δεν μπορεί επίσης να αρκестεί στην αναλυτική μέθοδο, δηλαδή

στην απλή ανατομία των εννοιών που εννοούν *a priori* στο λόγο μας, [διότι] αυτό δεν αποτελεί καθόλου τον σκοπό της, παρά μόνο προπαρασκευή για την αυθεντική Μεταφυσική, που σκοπός της είναι να διευρύνει συνθετικά την *a priori* γνώση της. Η ανάλυση αυτή είναι απρόσφορη για ένα τέτοιο σκοπό, γιατί δείχνει μόνο τι περιέχεται σ' αυτές όχι όμως και πώς φτάνουμε *a priori* σ' αυτές. (ΚΚΛ, Β23)

Έτσι λοιπόν, αν η Μεταφυσική –σύμφωνα με τον σκοπό που θέτει στην κριτική φιλοσοφία ο Καντ– πρόκειται να καταστεί μια πραγματική επιστήμη του καθαρού λόγου, μια επιστήμη δηλαδή που διευρύνει τη γνώση μας *a priori*, τότε «πρέπει να απαρτίζεται από καθαρά συνθετικές προτάσεις *a priori*».

Συνοψίζοντας τα προηγούμενα, ο Καντ θεωρεί αποδεδειγμένη την ύπαρξη συνθετικών *a priori* κρίσεων στα Μαθηματικά, στην Φυσική και, τουλάχιστον από την άποψη του σκοπού της, στη Μεταφυσική: Δεδομένου ότι οι συνθετικές *a priori* κρίσεις είναι αναγκαία προϋπόθεση αυτών των επιστημών, η πραγματική ύπαρξη αυτών των επιστημών αποδεικνύει την ύπαρξη των κρίσεων αυτού του είδους.

7. Πώς είναι δυνατές οι συνθετικές *a priori* κρίσεις; Η κολερνίκεια αντιστροφή

Η ύπαρξη συνθετικών *a priori* κρίσεων σε κάθε μια από τις επιστήμες των Μαθηματικών, της Φυσικής και της Μεταφυσικής ως αναγκαία προϋπόθεση για να είναι αυτές καθαρές επιστήμες μας επαναφέρει στο θεμελιώδες πρόβλημα στο οποίο οφείλει να απαντήσει η *Κριτική του Καθαρού Λόγου*:

[τ]ο καθαυτό πρόβλημα του καθαρού λόγου περιέχεται στο ερώτημα: *πώς είναι δυνατές οι συνθετικές κρίσεις a priori*; (ΚΚΑ, Β19)

Πώς δηλαδή είναι δυνατό να υπάρχουν συνθετικές a priori κρίσεις, δηλαδή προτάσεις που γίνονται γνωστές ανεξάρτητα από την εμπειρία και που μολαταύτα αφορούν στην εμπειρία, καθώς ως συνθετικές είναι ενισχυτικές ή επεκτείνουσες τη γνώση μας για τα αντικείμενα της εμπειρίας;

Για τη λύση αυτού του προβλήματος, απαιτείται, σύμφωνα με τον Καντ, μια *κοπερνίκεια επανάσταση ή αντιστροφή*, μια αντιστροφή δηλαδή παρόμοια με αυτήν που επιτέλεσε ο Κοπέρνικος όταν αναζήτησε «την εξήγηση των παρατηρούμενων κινήσεων όχι στα ουράνια αντικείμενα αλλά στον παρατηρητή τους» (ΚΚΑ, Βxxii). Αυτό σημαίνει ότι, προκειμένου να επιλύσουμε το πρόβλημα της δυνατότητας συνθετικής a priori γνώσης, οφείλουμε να εγκαταλείψουμε την άγονη διερεύνηση του πώς τα γνωσιακά μας μέσα συμμορφώνονται προς τα αντικείμενα του κόσμου, και να στραφούμε στο πώς τα αντικείμενα του κόσμου συμμορφώνονται προς τα γνωσιακά μας μέσα.

Ως τώρα γινόταν δεκτό ότι η όλη γνώση μας πρέπει να ρυθμίζεται προς τα αντικείμενα· αλλά όλες οι προσπάθειες που έγιναν με την προϋπόθεση αυτή [...] πήγαν χαμένες. Γι' αυτό ας δοκιμάσουμε να δούμε μήπως [...] έχουμε περισσότερη επιτυχία αν δεχθούμε υποθετικά ότι τα αντικείμενα πρέπει να ρυθμίζονται προς τη γνώση μας. Εδώ συμβαίνει το ίδιο όπως και με τις αρχικές σκέψεις του Κοπέρνικου, που βλέποντας ότι δεν κατέληγε σε αποτελέσματα ως προς την εξήγηση των ουράνιων κινήσεων με την υπόθεση ότι ολόκληρη η στρατιά των άστρων περιστρέφεται γύρω από τον παρατηρητή, δοκίμασε να δει μήπως θα είχε μεγαλύτερη επιτυχία αν έβαζε τον παρατηρητή να περιστρέφεται, αφήνοντας τα άστρα ακίνητα. (ΚΚΑ, Βxvi)

Όπως στην περίπτωση της κοπερνίκειας επανάστασης στην αστρονομία, έτσι και στη Μεταφυσική είναι δυνατό να τεθεί υπό έλεγχο η υπόθεση που αντιστρέφει την παραδεκτή σχέση μεταξύ των γνωστικών μας δυνάμεων (για τον σχηματισμό ελοπτειών και εννοιών) και των αντικειμένων. Ειδικότερα,

μπορεί κανείς να κάνει παρόμοια δοκιμή σε ό,τι αφορά την *ελοπτεία* των αντικειμένων. Αν η ελοπτεία ήταν αναγκασμένη να συμμορφώνεται προς τη φύση των αντικειμένων, τότε δεν βλέπω πώς είναι δυνατό να γνωρίζει κανείς οτιδήποτε a priori γι' αυτή· αν όμως το αντικείμενο (ως αντικείμενο των αισθήσεων) συμμορφώνεται προς τη φύση της ελοπτικής ικανότητάς μας, τότε μπορώ κάλλιστα να φανταστώ αυτή τη δυνατότητα. (ΚΚΑ, Βxvii)

Επειδή, για να γίνουν γνώση ενός αντικειμένου, οι ελοπτείες πρέπει να συσχετισθούν *μέσω εννοιών* ως προσδιορισμοί του αντικειμένου, ο Καντ αντιπαραθέτει τώρα τις δύο εναλλακτικές υποθέσεις σχετικές με τις έννοιες. Μπορώ να υποθέσω, υποστηρίζει ο Καντ,

είτε ότι *οι έννοιες*, μέσω των οποίων πραγματοποιώ αυτό τον προσδιορισμό [του αντικειμένου], συμμορφώνονται και αυτές προς το αντικείμενο, οπότε βρίσκομαι πάλι στην ίδια αμηχανία για το αν είναι δυνατό να έχω a priori γνώση του, είτε, αντίθετα, να υποθέσω ότι τα αντικείμενα ή, κάτι που είναι ταυτόσημο, *η εμπειρία*, μέσω της οποίας μόνον είναι δυνατό αυτά να γνωσθούν (ως δεδομένα αντικείμενα) συμμορφώνονται προς τις έννοιες αυτές· στην τελευταία αυτή περίπτωση βλέπω μια πιο εύκολη διέξοδο, γιατί η ίδια η εμπειρία αποτελεί είδος γνώσης που απαιτεί τη συνδρομή της νόησης, τον κανόνα της οποίας πρέπει να προϋποθέτω ότι υπάρχει μέσα μου πριν μου δοθούν αντικείμενα, άρα a priori, και αυτός ο κανόνας εκφράζεται με έννοιες a priori προς τις οποίες πρέπει να συμμορφώνονται όλα τα αντικείμενα της εμπειρίας και να συμφωνούν μαζί τους. (ΚΚΑ, Βxviii)

Αυτή βεβαίως η προτεραιότητα των συνθηκών που καθιστούν δυνατή την εμπειρία και τη γνώση είναι καθαρά λογικού χαρακτήρα (όχι χρονικού ή ψυχολογικού) καθώς, όπως είδαμε, στον Καντ

υποδηλώνει την έννοια της ανεξαρτησίας από την εμπειρία: «κάθε γνώση μας αρχίζει με την εμπειρία, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι πηγάζει από την εμπειρία» (ΚΚΛ, Β1).

Η φημισμένη «κοπερνίκεια αντιστροφή» του Καντ έγκειται λοιπόν στην επικέντρωση της φιλοσοφικής έρευνας σε κάτι πρότερο της γνωσιακής σχέσης, δηλαδή στις *a priori* συνθήκες που πρέπει να πληρούνται ώστε η γνώση να *καθίσταται δυνατή*. Η όλη προσέγγιση χαρακτηρίζεται από τον Καντ *υπερβατολογική* (transzendental / transcendental):

Ονομάζω υπερβατολογική κάθε γνώση που γενικά δεν ασχολείται τόσο με αντικείμενα όσο με τον δικό μας μόνο τρόπο γνώσης αντικειμένων, εφόσον αυτός πρόκειται να είναι *a priori* δυνατός» (ΚΚΛ, Β25).

Παρόμοια, όπως γράφει ο ίδιος στα *Προλεγόμενα*,

η λέξη «υπερβατολογικός» δεν σημαίνει μια σχέση της γνώσης μας προς τα πράγματα, παρά μόνο προς τη *γνωσιακή ικανότητα*. (ΠΜΜ §13, Σημ. ΙΙΙ)

Πρόκειται για όρο που επινόησε ο Καντ για να αναφέρεται συστηματικά στις συνθήκες δυνατότητας, ακριβώς, της εμπειρίας και της γνώσης, δηλαδή στις συνθήκες γνωσιμότητας του κόσμου.¹⁶ Έτσι, η απάντηση του Καντ στο θεμελιώδες ερώτημα «πώς είναι δυνατές οι συνθετικές *a priori* κρίσεις;» συνοψίζεται στο ότι αυτές οι κρίσεις δεν αφορούν στον ίδιο τον κόσμο, αλλά στις συνθήκες γνωσιμότητάς του. Με άλλα λόγια, οι συνθετικές *a priori* κρίσεις είναι δυνατές –και στην πραγματικότητα αναγκαίες, όπως έχουμε δει– καθώς μας προσφέρουν γνώση των συνθηκών γνωσιμότητας του κόσμου, και όχι του ίδιου του κόσμου.

Αυτές τώρα οι υπερβατολογικές συνθήκες γνωσιμότητας συνιστούν τις *αναγκαίες συνθήκες δυνατότητας* της εμπειρίας και της γνώσης εν γένει και έτσι μπορούν να εξηγήσουν *πώς είναι δυνατή* η εμπειρία και η γνώση εν γένει. Οι εν λόγω συνθήκες δυνατότητας απορρέουν, σύμφωνα με τα παραπάνω, από τις *a priori*, δηλαδή ανεξάρτητα από κάθε εμπειρία, δεδομένες γνωστικές ικανότητες του γνωρίζοντος υποκειμένου, και κατά βάση από την αισθητικότητα, δηλαδή την ικανότητά του να προσλαμβάνει μέσω των αισθήσεων παραστάσεις αντικειμένων και να σχηματίζει ειοπετείες, και από τις κατηγορίες της νόησης που του επιτρέπουν να διαμορφώνει έννοιες και να τις χρησιμοποιεί σε κρίσεις.

Ειδικότερα, η γνώση που συγκροτείται από τη σύνθεση *a priori* καθαρών ειοπετειών και κατηγοριών μπορεί να προσφέρει απάντηση στα ειδικότερα ερωτήματα που προγραμματικά είχε θέσει ο Καντ σχετικά με το πώς είναι δυνατά τα μαθηματικά και η φυσική: Η *a priori* καθαρή ειοπετεία του χώρου παρέχει κατ' ουσίαν τη βάση για τα αξιώματα της ευκλείδειας γεωμετρίας και εκείνη του χρόνου (μέσω της διάκρισης του προηγούμενου από το επόμενο) για τα θεμέλια της Αριθμητικής, ενώ μια ορισμένη συνάρθρωση των *a priori* καθαρών ειοπετειών με τις καθαρές έννοιες ή κατηγορίες της νόησης παρέχει τη βάση για τη Φυσική του Νεύτωνα.¹⁷ Πιο συγκεκριμένα, όπως γράφει ο Καντ,

¹⁶ Όπως υπογραμμίζει ο Καντ, ο όρος «υπερβατολογικός» δεν πρέπει να συγχέεται με το «υπερβατικό» (transzendente / transcendent), καθώς το τελευταίο σημαίνει εκείνο που «υπερβαίνει» τα όρια της δυνατής εμπειρίας (ή τα όρια του εμπειρικός προσπελάσιμου κόσμου). (ΚΚΛ Α296/Β353) Αντίθετο του «υπερβατικού» είναι το «εμμενές» (immanente / immanent), δηλαδή εκείνο που «παραμένει εξολοκλήρου εντός της δυνατής εμπειρίας» (ή εντός του εμπειρικός προσπελάσιμου κόσμου). (ΚΚΛ Α296/Β352) Μολονότι οι συνθήκες δυνατότητας της γνώσης αφορούν στη δυνατή εμπειρία, και είναι κατά τούτο εμμενείς, προϋποθέτουν ωστόσο μη εμπειρική γνώση, δηλαδή *a priori* γνώση, και κατά τούτο είναι υπερβατολογικές. Με αυτή την έννοια, η υπέρβαση την οποία υποδηλώνει ο όρος «υπερβατολογικός» στον Καντ δεν αναφέρεται στο εμπειρικό αντικείμενο της γνώσης, αλλά μόνο στις *a priori* συνθήκες δυνατότητάς του. Βλ. και Μπαλτάς – Στεργιόπουλος (2013), σελ. 8, υποσημ. 13 και Παγωνδιώτης (2013), σελ. 107, υποσημ. 21.

¹⁷ Για τη σημασία των καντιανών *a priori* κατηγοριών της νόησης και των καθαρών μορφών ειοπετείας στην κατανόηση της Νευτώνειας Φυσικής βλ. ενδεικτικά το Torretti (2012) *Η Φιλοσοφία της Φυσικής*, (μτφ) Ανδρομάχη Σπανού, (επιστ. επιμ.) Αριστειδής Αραγεώργης, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο έργο αυτό μεγάλο μέρος (όλο σχεδόν το τρίτο κεφάλαιο) αφιερώνεται στην «άποψη του Καντ για τις πηγές του εννοιολογικού

οι αρχές μέσω των οποίων όλα τα φαινόμενα υπάγονται σ' αυτές τις έννοιες [ή κατηγορίες], αποτελούν ένα φυσικοθεωρητικό σύστημα, δηλαδή ένα σύστημα της φύσης το οποίο προηγείται κάθε εμπειρικής γνώσης της φύσης, πρωτοκαθιστά αυτή τη γνώση δυνατή, και μπορεί επομένως να ονομαστεί η πραγματικά καθολική και καθαρή φυσική επιστήμη. (ΠΜΜ, §23)

Τα αξιώματα της ευκλείδειας γεωμετρίας, τα θεμέλια της Αριθμητικής και οι νόμοι του Νεύτωνα παρουσιάζονται έτσι ως *a priori* συνθετικές κρίσεις που καθιστούν δυνατή την εμπειρία και την επιστήμη, δηλαδή κρίσεις που αφ' ενός συνιστούν γνήσια γνώση και επιτρέπουν να παραχθεί νέα και αφ' ετέρου είναι και δεν μπορούν παρά να παραμένουν εμπειρικά αδιάφευστες, καθότι η ίδια η εμπειρία τις προϋποθέτει.

Επιπλέον, μέσω της υπερβατολογικής προσέγγισης στη γνώση ο Καντ μπορεί τώρα να απαντήσει στο ερώτημα «Πώς είναι δυνατή η μεταφυσική;» (ΚΚΛ, Β22), στο ερώτημα δηλαδή που κατέχει κεντρική θέση στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, και έτσι «να φέρει το ποθούμενο αποτέλεσμα [που] υπόσχεται στη Μεταφυσική [...] την ασφαλή οδό της επιστήμης» (ΚΚΛ, Βxvii-xix). Πιο συγκεκριμένα, μπορεί να καταρρίψει την ισχυρότερη απειλή εναντίον της ίδιας της μεταφυσικής: τη σκεπτικιστική αντίρρηση την οποία, όπως είδαμε παραπάνω, ήγειρε ο Χιούμ εναντίον της θεμελιώδους μεταφυσικής αρχής της αιτιότητας.

Την αναίρεση του χιουμιανού σκεπτικισμού συνοψίζει η ακόλουθη πρόταση της *Κριτικής του Καθαρού λόγου* που επιγράφεται «Δεύτερη Αναλογία της Εμπειρίας»:

Θεμελιώδης αρχή της χρονικής ακολουθίας σύμφωνα με τον νόμο της αιτιότητας.

Όλες οι μεταβολές λαμβάνουν χώρα σύμφωνα με τον νόμο της σύνδεσης αιτίας και αποτελέσματος. (Β232)

Η απόδειξη αυτής της πρότασης από τον Καντ έχει ως εξής: Η κατ' αίσθηση αντίληψη των φαινομένων είναι πάντα αποτέλεσμα διαδοχής των επιμέρους παραστάσεων μας στον χρόνο. Έτσι, αντιλαμβανόμαστε λ.χ. τα μέρη ενός σπιτιού διαδοχικά, βλέποντας πρώτα τη στέγη, μετά τον ψηλότερο όροφο, κοκ μέχρι το έδαφος. Παρομοίως αντιλαμβανόμαστε διαδοχικά στιγμιότυπα παρατηρώντας ένα πλοίο να κατεβαίνει ακολουθώντας το ρεύμα του ποταμού. Ενώ, όμως, στην πρώτη περίπτωση θα μπορούσαμε να αλλάξουμε κατά το δοκούν τη χρονική σειρά των επιμέρους κατ' αίσθηση αντιλήψεων μας (π.χ. αρχίζοντας να παρατηρούμε το σπίτι πρώτα από το έδαφος και πηγαίνοντας προς τη στέγη, ή από δεξιά προς τα αριστερά), στη δεύτερη περίπτωση

είναι αδύνατο, στην πρόσληψη του φαινομένου, να αντιληφθούμε το πλοίο πρώτα στην κάτω και ύστερα στην πάνω θέση του ρεύματος. Άρα εδώ η σειρά ακολουθίας των κατ' αίσθηση αντιλήψεων στην πρόσληψη είναι καθορισμένη και σ' αυτή τη σειρά είναι δεμένη και η πρόσληψη. (ΚΚΛ, Α192/Β237)

Αυτό που διαφοροποιεί τις δύο περιπτώσεις πρόσληψης είναι ότι στην πρώτη έχουμε μια (αυθαίρετης επιλογής) υποκειμενική διαδοχή φαινομένων, ενώ στη δεύτερη τα ίδια τα φαινόμενα μας επιβάλλουν αναγκαία μια αντικειμενική κανονικότητα στην χρονική ακολουθία της πρόσληψής τους. Αλλά, για να είναι δυνατή αυτή η αντικειμενική διαδοχή στην εμπειρία του χρονικά πρότερου από το επόμενο, απαιτείται ένας κανόνας που επιβάλλει ότι ένα συμβάν Β μπορεί μόνο να έπεται χρονικά ενός συμβάντος Α.

πλαίσιου του Νεύτωνα». Ο λόγος για αυτή τη διεξοδική πραγματεύση της άποψης του Καντ σε ένα βιβλίο για τη φιλοσοφική κατανόηση της φυσικής είναι ότι, κατά τον Torretti, αυτή «υπήρξε η πρώτη πλήρως ανεπτυγμένη φιλοσοφία της φυσικής και παραμένει μέχρι σήμερα η πιο σημαντική» (σελ. 120).

Αυτός ο κανόνας που καθορίζει κάτι ως προς τη χρονική του ακολουθία συνίσταται, όμως, στο ότι σε αυτό που προηγείται πρέπει να βρίσκεται ο όρος υπό τον οποίο το συμβάν ακολουθεί πάντα (δηλαδή κατ' αναγκαιότητα). (ΚΚΛ, Α200/Β246)

Αυτός λοιπόν ο κανόνας δεν είναι παρά η αρχή της αιτιότητας, δηλαδή η αναγκαία σύνδεση αιτίας και αποτελέσματος.

Συνεπώς, η σχέση των φαινομένων σύμφωνα με την οποία η ύπαρξη του συμβάντος που ακολουθεί καθορίζεται εν χρόνω με αναγκαιότητα και σύμφωνα με έναν κανόνα από κάτι που προηγείται, δηλαδή η σχέση αιτίας και αποτελέσματος, αποτελεί την προϋπόθεση της αντικειμενικής εγκυρότητας των εμπειρικών μας κρίσεων ως προς τη σειρά των κατ' αίσθηση αντιλήψεων, άρα της εμπειρικής αλήθειας τους, και επομένως της εμπειρίας. (ΚΚΛ, Α202/Β247)

Δεδομένου ότι η αρχή της αιτιότητας αποτελεί συνθήκη δυνατότητας της εμπειρίας, η ίδια δεν μπορεί να είναι προϊόν της εμπειρίας, και κατά τούτο είναι a priori. Σύμφωνα ωστόσο με την άποψη του Χιούμ, το να θεωρούμε ένα συμβάν Α αιτία κάπου άλλου συμβάντος Β είναι ψυχολογικό αποτέλεσμα της συνήθειας, καθώς στην εμπειρία μας το Α πάντα προηγείται χρονικά του (και γειτνιάζει με το) Β. Κατά τον Καντ, όμως, δίχως την αναγκαία σχέση αιτίας και αποτελέσματος, δεν θα είχαμε καν την εμπειρία της χρονικής διαδοχής του Β από το Α, την οποία ο Χιούμ θεωρεί απροϋπόθετη.

Επειδή η αρχή της αιτιότητας συνδέεται άμεσα με την έννοια του φυσικού νόμου, έχει τώρα ενδιαφέρον να εξετάσουμε ποια ερμηνεία επιφυλάσσει στους φυσικούς νόμους η υπερβατολογική θεώρηση. Με μια από τις πιο προκλητικές διατυπώσεις του, ο Καντ υποστηρίζει στην Α έκδοση της *Κριτικής*:

Όσο υπερβολικός ή παράλογος και αν ακούγεται ο ισχυρισμός ότι ο ίδιος ο νους είναι η πηγή των νόμων της φύσης και συνεπώς της μορφικής ενότητας της φύσης, αυτός ο ισχυρισμός είναι μολαταύτα ορθός και σύμφωνος με το αντικείμενο, δηλαδή την εμπειρία. (ΚΚΛ, Α127)

Ας δούμε πώς ο ίδιος δικαιολογεί αυτόν τον προκλητικό ισχυρισμό, ξεκινώντας από το πώς κατανοεί την έννοια του φυσικού νόμου.

Η αισθητικότητα μας δίνει μορφές (της εποπτείας), αλλά η νόηση μας δίνει κανόνες. Αυτή [η νόηση] ασχολείται πάντα με την εξερεύνηση των φαινομένων με σκοπό την εύρεση κάποιου είδους κανόνων μέσα σε αυτά. Οι κανόνες, εφόσον είναι αντικειμενικοί (και έτσι σε αναγκαία συνάρτηση με τη γνώση του αντικειμένου), ονομάζονται νόμοι. (ΚΚΛ, Α126)

Αλλά δεν είναι δυνατό να ευρεθούν μέσω της εμπειρίας αιτιακοί νόμοι στη φύση χωρίς την ικανότητα να αναγνωρίζονται ως νόμοι, δηλαδή ως κανόνες που διέπουν τη φύση. Συνεπώς,

[οι νόμοι] εκπορεύονται a priori από την ίδια τη νόηση και δεν αντλούνται από την εμπειρία, αλλά αντιθέτως προσδίδουν με αναγκαιότητα στα φαινόμενα τη νομοτέλειά τους και με αυτόν ακριβώς τον τρόπο καθιστούν δυνατή την εμπειρία. Άρα η νόηση δεν είναι απλώς μια ικανότητα για τον σχηματισμό κανόνων μέσω της σύγκρισης των φαινομένων· η ίδια είναι η νομοθεσία για τη φύση, δηλαδή δίχως νόηση δεν θα υπήρχε καν φύση ως συνθετική ενότητα του πολλαπλού των φαινομένων σύμφωνα με κανόνες· διότι τα φαινόμενα ως τέτοια δεν μπορούν να συμβαίνουν έξω από εμάς, αλλά υπάρχουν μόνο μέσα στην αισθητικότητά μας. (ΚΚΛ, Α126-7)

Αυτή η δικαιολόγηση της αναγκαιότητας a priori νόμων της φύσης, καθώς και η απόδειξη της μεταφυσικής αρχής της αιτιότητας, που εξετάσαμε παραπάνω, ακολουθεί βεβαίως την υπερβατολογική στρατηγική: Η αρχή της αιτιότητας είναι αναγκαία συνθήκη δυνατότητας της

εμπειρίας, γιατί δίχως την αναγκαία σύνδεση αιτίας και αποτελέσματος δεν θα μπορούσαμε να αντιληφθούμε την αντικειμενική *χρονική* διαδοχή στις μεταβολές που παρατηρούμε στον φυσικό κόσμο. Παρομοίως, είναι η ικανότητα της νόησης «να υπαγορεύει με τις κατηγορίες a priori νόμους στη φύση» (B165) αυτή που καθιστά δυνατή την πρόσληψη της αιτιακής σύνδεσης των φαινομένων και έτσι την εμπειρία και τη γνώση της νομοτέλειας στη φύση.

Αλλά εδώ, όπως αναγνωρίζει ο Καντ, εγείρεται το ακανθώδες ερώτημα για το πώς είναι δυνατό οι κατηγορίες της νόησης να «υπαγορεύουν στα φαινόμενα, άρα στη φύση ως συνάρθρωση όλως των φαινομένων (*natura materialiter spectata* [φύση θεωρούμενη ως προς το υλικό της]) a priori νόμους»; (ΚΚΑ, B163) Ομολογουμένως, το ερώτημα είναι απολύτως εύλογο και επιτακτικό:

Αφού αυτοί [οι νόμοι] δεν παράγονται από τη φύση και δεν συμμορφώνονται προς αυτήν ως πρότυπο τους (γιατί διαφορετικά θα ήταν εμπειρικοί), πώς εξηγείται το ότι η φύση πρέπει αναγκαστικά να συμμορφώνεται προς αυτούς; (ΚΚΑ, B163)

Για να μπορέσουμε όμως να κατανοήσουμε την απάντηση του Καντ στο ερώτημα αυτό πρέπει προηγουμένως να λάβουμε υπόψη τον αναγκαίο περιορισμό που επιβάλλει η υπερβατολογική θεώρηση στη γνωσιμότητα του κόσμου, δηλαδή στο πεδίο του επιστητού. Ας εξετάσουμε λοιπόν το ζήτημα αυτό.

8. Υπερβατολογικός Ιδεαλισμός

Μέχρι τώρα παρακολουθήσαμε την επιχειρηματολογία του Καντ για το αν και πώς είναι δυνατές οι συνθετικές a priori κρίσεις ή προτάσεις. Αν όμως δεχθούμε ότι αυτή η επιχειρηματολογία είναι πειστική, αν δηλαδή δεχθούμε ότι υπάρχει συνθετική a priori γνώση, όπως για παράδειγμα είναι δυνατή η γνώση της αρχής της αιτιότητας και των αιτιακών νόμων της φύσης που μόλις εξετάσαμε, τότε εγείρεται μια εύλογη αντίρρηση: Αν υπάρχει συνθετική a priori γνώση των θεμελιωδών αρχών και νόμων της φύσης, αυτό τώρα σημαίνει ότι μπορούμε να έχουμε a priori γνώση του πώς είναι ο κόσμος, αλλά τότε αυτός είναι ένας δογματικός μεταφυσικός ισχυρισμός σαν αυτούς που φιλοδοξούσε να καταρτίσει ο Καντ.

Η απάντηση του Καντ στο ερώτημα αυτό είναι γνωστή ως *υπερβατολογικός ιδεαλισμός* (*transzendental idealismus* / *transcendental idealism*). Σύμφωνα με τον υπερβατολογικό ιδεαλισμό, οι a priori αρχές και νόμοι της φύσης δεν προσφέρουν γνώση του κόσμου όπως αυτός υπάρχει εντελώς ανεξάρτητα από μας ή *κόσμος καθεαυτόν*, αλλά του κόσμου της δυνατής εμπειρίας, δηλαδή του εμπειρικά προσπελάσιμου κόσμου των φαινομένων όπως αυτά συγκροτούνται εν χώρω και χρόνω. Και τούτο γιατί, ως υπερβατολογικές, οι a priori αρχές της εποπτείας και της νόησης επιτελούν μια αδιαχώριστα διττή λειτουργία: από τη μια καθιστούν δυνατή την εμπειρία και τη γνώση, ενώ από την άλλη περιορίζουν και οριοθετούν τα όρια εφαρμοσιμότητας αυτών των αρχών στο πεδίο ακριβώς της δυνατής εμπειρίας. Δεδομένου ότι οι κατηγορίες ως όροι της νόησης δεν μπορούν να καθορίσουν το εύρος της ίδιας της εφαρμοσιμότητάς τους, είναι η δυνατή εμπειρία εκείνη που καθορίζει το πεδίο της εφαρμοσιμότητάς τους και την ίδια στιγμή διασφαλίζει -εντός αυτού του πεδίου και μόνον- την αντικειμενική εγκυρότητα της χρήσης των κατηγοριών.

Προκειμένου να προσδιορίσει με σαφήνεια τα όρια δυνατότητας της γνώσης, ο Καντ θα διακρίνει δύο σκοπιές θεώρησης αυτών των ορίων και θα αποδώσει έτσι νέο περιεχόμενο στην από μακρού καθιερωμένη διάκριση μεταξύ φαινομένων (πραγμάτων που αποτελούν αντικείμενα της αισθητικότητας) και νοουμένων (αντικειμένων της νόησης).

Αν με τον όρο νοούμενο εννοούμε ένα πράγμα κατά το ότι αυτό δεν αποτελεί αντικείμενο της κατ' αίσθηση εποπτείας μας, κάνοντας αφαίρεση από τον δικό μας τρόπο εποπτευσέως του, τότε αυτό

είναι ένα νοούμενο με την *αρνητική* σημασία. Αν όμως με αυτό τον όρο εννοούμε το *αντικείμενο μιας μη κατ' αίσθηση εποπτείας*, τότε δεχόμαστε έναν ειδικό τρόπο εποπτείας, δηλαδή τη νοητική εποπτεία, την οποία όμως δεν κατέχουμε και ούτε κατανοούμε την δυνατότητά της, και τούτο θα ήταν το νοούμενο με την *θετική* σημασία. (ΚΚΛ, Β307)

[...] Από το ότι μια τέτοια εποπτεία [με τη θετική σημασία], δηλαδή η νοητική εποπτεία, βρίσκεται εντελώς έξω από την γνωστική μας ικανότητα, συνάγεται ότι και η χρήση των κατηγοριών δεν μπορεί με κανένα τρόπο να επεκτείνεται πέρα από τα όρια των αντικειμένων της εμπειρίας... Άρα αυτό που εμείς ονομάζουμε νοούμενο πρέπει υποχρεωτικά να νοείται στην ιδιότητά του αυτή μόνο με *αρνητική* σημασία. (ΚΚΛ, Β308-9)

Έτσι η έννοια του νοούμενου ή κόσμου καθεαυτών είναι «μια *έννοια οριακή* για να περιορίζει τις αβάσιμες αξιώσεις της αισθητικότητας και, συνεπώς, μόνο για *αρνητική* χρήση». (ΚΚΛ, Α255/Β311)¹⁸ Προκειμένου λοιπόν να μην σφάλουμε για το ποιες από τις γνωσιακές μας αξιώσεις είναι θεμιτές, δεν πρέπει ποτέ να μας διαφεύγει η αμοιβαιότητα και η αλληλεξάρτηση εποπτείας και νόησης:

Νους και αισθητικότητα μπορούν σε μας [τους ανθρώπους] μόνο σε αλληλοσύνδεση να καθορίζουν αντικείμενα. Όταν τα χωρίζουμε τότε έχουμε εποπτείες χωρίς έννοιες ή έννοιες χωρίς εποπτείες, αλλά και στις δύο περιπτώσεις έχουμε παραστάσεις τις οποίες δεν μπορούμε να συσχετίσουμε προς κανένα καθορισμένο αντικείμενο. (ΚΚΛ, Α258/Β314)

Με άλλα λόγια, ο κόσμος όπως πραγματικά έχει –το νοούμενο ή πράγμα καθεαυτό– δεν μπορεί καν να αποτελέσει αντικείμενο γνώσης, γιατί ό,τι είναι δυνατόν να γνωρίσουμε υπόκειται απολύτως στους όρους οι οποίοι πρέπει να πληρούνται ώστε να είναι δυνατή η εμπειρία.

[Δ]εν έχουμε γνώση κανενός αντικειμένου ως πράγματος καθεαυτό παρά μόνο ως αντικείμενου της κατ' αίσθηση εποπτείας, δηλαδή ως φαινομένου· από αυτό θα προκύψει χωρίς αμφιβολία ο περιορισμός κάθε δυνατής θεωρητικής γνώσης του λόγου αποκλειστικά σε αντικείμενα της εμπειρίας. (ΚΚΛ, Βxxvι)

Γενικότερα, η ίδια η ικανότητα να έχουμε εποπτεία αντικειμένων στο χώρο και χρόνο και να χρησιμοποιούμε έννοιες σε κρίσεις μας δεσμεύει να τη χρησιμοποιούμε μόνο σε αντικείμενα της εμπειρίας. Συνεπώς, ο Καντ δεν ισχυρίζεται –όπως οι δογματικοί ορθολογιστές φιλόσοφοι– ότι οι *a priori* συνθετικές αρχές μας προσφέρουν γνώση των πραγμάτων καθεαυτά, αλλά ότι

από τα πράγματα νοούμε *a priori* μόνο εκείνο που εμείς οι ίδιοι θέτουμε μέσα σ' αυτά. (ΚΚΛ, Βxviii)

Εν τέλει, λοιπόν, η σημασία του υπερβατολογικού ιδεαλισμού δεν συνίσταται μόνον στο ότι εξασφαλίζει στον Καντ τη βάση για να εδραιώσει *a priori* τη δυνατότητα της εμπειρίας και της γνώσης· συνάμα, η λύση αυτή είναι δεσμευτική κατά το ότι αναγκαία οριοθετεί το πεδίο εντός του οποίου ο άνθρωπος δικαιολογημένα και με βεβαιότητα μπορεί να αξιώσει ότι αποκτά γνώση και, με αυτή την έννοια, προσδιορίζει το επιστητό, δηλαδή ό,τι είναι γνώσιμο. Οι όροι που καθιστούν δυνατή την εμπειρία υπαγορεύουν με αδήριτη αναγκαιότητα και τα όρια ισχύος αυτής της δυνατότητας. Αυτή άλλωστε είναι, όπως είδαμε παραπάνω, η ετυμηγορία του *δικαστηρίου του κριτικού λόγου* το οποίο έχει ως αποστολή

¹⁸ Γενικότερα, όπως είδαμε παραπάνω (§5), όταν ο νους αυθορμήτως υπερβαίνει αυτούς τους περιορισμούς, τότε οδηγείται να σχηματίσει τις *Ιδέες του καθαρού Λόγου* στις οποίες δεν αντιστοιχεί κανένα αντικείμενο της κατ' αίσθηση εμπειρίας.

να διασφαλίζει τις νόμιμες διεκδικήσεις του ενώ από την άλλη να μπορεί να αποκρούει κάθε αβάσιμη αξίωσή του [...] - και αυτό το δικαστήριο δεν είναι παρά αυτούσια η *κριτική του καθαρού λόγου*. (ΚΚΛ, Axi-xii)

Με αυτά δεδομένα για τον υπερβατολογικό ιδεαλισμό, μπορούμε τώρα –επιστρέφοντας στο ακανθώδες ερώτημα που αφήσαμε αναπάντητο παραπάνω– να κατανοήσουμε την χαρακτηριστική απάντηση του Καντ σχετικά με το πώς είναι δυνατό η νόηση να επιβάλει στη φύση τη νομοτέλεια που οφείλει αυτή να ακολουθεί. Πώς δηλαδή είναι δυνατόν «η φύση να πρέπει αναγκαστικά να συμμορφώνεται προς τους νόμους» τους οποίους η νόηση υπαγορεύει στη φύση; Εν τέλει, πώς μπορεί να δικαιολογηθεί ο αλαζονικός ισχυρισμός ότι «ο ίδιος ο νους είναι η πηγή των νόμων της φύσης»;

Η απάντηση του Καντ επισημαίνει ότι, σύμφωνα με τους περιορισμούς που επιβάλει ο υπερβατολογικός ιδεαλισμός,

οι νόμοι δεν υπάρχουν [αφεαυτών] μες στα φαινόμενα παρά μόνο σε σχέση προς το υποκείμενο στο οποίο ενυπάρχουν τα φαινόμενα, εφόσον αυτό [το υποκείμενο] έχει νόηση, όπως δεν υπάρχουν τα φαινόμενα καθεαυτά παρά μόνο σε σχέση προς το ίδιο ον, εφόσον αυτό είναι προικισμένο με αισθήσεις. (ΚΚΛ, B164)

Μόνο πράγματα καθεαυτά θα μπορούσαν να έχουν με αναγκαιότητα δική τους νομοτέλεια, νομοτέλεια δηλαδή που θα υπήρχε ακόμη και χωρίς να υπήρχε ένα υποκείμενο που τα συλλαμβάνει με τη νόησή του. Αλλά, για να είναι δυνατή σε εμάς, τους ανθρώπους, η σύλληψη των φαινομένων, πρέπει να είναι δυνατή η εμπειρική σύνθεση αυτών των φαινομένων μέσω των κατηγοριών της νόησης οι οποίες, όπως είδαμε παραπάνω, μπορούν να συνθέτουν σε εμπειρία και γνώση το πολλαπλό της κατ' αίσθηση εποπτείας.

Επειδή λοιπόν [...] η ίδια η εμπειρική σύνθεση εξαρτάται υπερβατολογικά από τις κατηγορίες, γι' αυτό πρέπει όλες οι δυνατές κατ' αίσθηση αντιλήψεις, συνελπώς οτιδήποτε μπορεί να φθάσει στην εμπειρική συνείδηση, δηλαδή όλα τα φαινόμενα της φύσης ως προς τη σύνδεσή τους, να υπόκεινται αναγκαία στις κατηγορίες από τις οποίες εξαρτάται η φύση (θεωρούμενη απλώς ως φύση εν γένει) ως πρωταρχική βάση της αναγκαίας νομοτελείας της (*natura formaliter spectata* [της φύσης θεωρούμενης κατά τη μορφή της]). (ΚΚΛ, B164-5)

Ενταγμένος έτσι στην σκοπιά του υπερβατολογικού ιδεαλισμού, ο ισχυρισμός του Καντ ότι «ο νους είναι η πηγή των νόμων της φύσης» όχι μόνο δεν είναι αλαζονικός αλλά αντιθέτως, ως οριοθέτηση του πεδίου δικαιοδοσίας της νόησης στο πεδίο των φαινομένων της δυνατής εμπειρίας, αποτελεί ένδειξη μετριοφροσύνης του υποκειμένου της γνώσης που έχει επίγνωση των γνωσιακών περιορισμών του απέναντι στον κόσμο ως αντικείμενο της γνώσης: Η νόηση δεν νομοθετεί την ίδια τη φύση *κατά το υλικό περιεχόμενό της*, αλλά μόνο *κατά τη μορφή της* κατ' αίσθηση πρόσληψής της, ώστε αυτή η μορφή να συμφωνεί με τις *a priori* συνθήκες δυνατότητας της εμπειρίας.

Έτσι η καθαρή νόηση είναι μέσα στις κατηγορίες ο νόμος της συνθετικής ενότητας όλων των φαινομένων και με αυτό τον τρόπο καθιστά [...] δυνατή την εμπειρία κατά τη μορφή. (ΚΚΛ, A128)

9. Η ανασκευή του Ιδεαλισμού

Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο υπερβατολογικός ιδεαλισμός συνιστά εκ βάθρων αναίρεση της ίδιας της διαμάχης μεταξύ εμπειρισμού και ρασιοναλισμού. Ο Καντ συμφωνεί με τη δυνατότητα *a priori* γνώσης, που αξιώνουν οι ρασιοναλιστές, υπό τον αδήριτο όμως όρο ότι αυτή η δυνατότητα δεν

μπορεί να υπερβαίνει τον κόσμο των φαινομένων και τη δυνατή εμπειρία. Αλλά αυτή η αναίρεση φαίνεται πως έχει υπέρογκο τίμημα, καθώς, όπως είδαμε, αφήνει έξω από την εμβέλεια της γνώσης τον ανεξάρτητο κόσμο καθεαυτών. Στην πραγματικότητα, όμως, θα υποστηρίξει ο Καντ, είναι ακριβώς αυτός ο περιορισμός που μας προφυλάσσει από τα αδιέξοδα στα οποία αναπόδραστα μας οδηγεί η αδικαιολόγητη μεταφυσική αξίωση ότι μπορούμε να γνωρίσουμε τον κόσμο καθεαυτών. Και τούτο, γιατί, «όσο ένα φαινόμενο χρησιμοποιείται μέσα στα όρια της εμπειρίας, είναι πηγή αλήθειας· μόλις όμως υπερβεί αυτά τα όρια και γίνει υπερβατικό [transcendent], δεν παράγει άλλο από καθαρή πλάνη.» (ΠΜΜ, §13, σημ. III)

Για να φωτίσει τα αδιέξοδα στα οποία εμπλέκεται όποιος υιοθετεί την υπερβατική σκοπιά, ο Καντ αντιπαραθέτει τον υπερβατολογικό ιδεαλισμό στον «υπερβατολογικό ρεαλισμό»,

ο οποίος αφού έχει εσφαλμένα προϋποθέσει για τα αντικείμενα των αισθήσεων ότι αν αυτά θα υπάρχουν, πρέπει να υπάρχουν καθεαυτά και ανεξάρτητα από τις αισθήσεις, βρίσκει ότι από αυτή τη σκοπιά όλες οι παραστάσεις των αισθήσεών μας είναι ανεπαρκείς για να καταστήσουν βέβαιη την πραγματικότητα αυτών των αντικειμένων. (ΚΚΑ, Α369)

Έτσι, ο υπερβατολογικός ρεαλιστής οδηγείται αναπόφευκτα στον «εμπειρικό ιδεαλισμό», στη θέση δηλαδή που αρνείται την ύπαρξη των αντικειμένων της εμπειρίας. Ο υπερβατολογικός ιδεαλιστής, αντίθετα, ακριβώς επειδή υιοθετεί την υπερβατολογική σκοπιά που περιορίζει το επιστητό στο πεδίο της δυνατής εμπειρίας, είναι αυτός που μπορεί να βεβαιώσει την ύπαρξη των αντικειμένων της εμπειρίας, που μπορεί δηλαδή κάλλιστα να είναι με αυτή την έννοια *εμπειρικός ρεαλιστής*. Ως εκ τούτου, ο υπερβατολογικός ιδεαλισμός ισοδυναμεί με μια στάση γνωσιολογικής μετριοφροσύνης απέναντι στον κόσμο, καθώς, όπως υποστηρίζει ο Allison (2004: xv–xvi), η θεώρηση του Καντ συνιστά μια ανθρωποκεντρική σκοπιά επί του κόσμου, σε αντιδιαστολή με την θεοκεντρική σκοπιά ή σκοπιά της ματιάς του θεού επί του κόσμου που υιοθετεί ο υπερβατολογικός ρεαλιστής.

Η στρατηγική του υπερβατολογικού ιδεαλισμού επιτρέπει τώρα στον Καντ να επεξεργαστεί μια ικανοποιητική απάντηση στον καρτεσιανό σκεπτικισμό ή «προβληματικό ιδεαλισμό», όπως τον ονομάζει ο ίδιος. Ο καρτεσιανός σκεπτικισμός, δηλαδή η αβεβαιότητα για το αν υπάρχουν τα αντικείμενα του εξωτερικού κόσμου, είναι αναγκαία συνέπεια του ότι η μοναδική αναμφισβήτητη πεποίθηση που μπορούμε να σχηματίσουμε είναι αυτή που βεβαιώνει τον σκεπτόμενο νου ότι υπάρχει ένας νους που σκέπτεται, που αμφιβάλει, κτλ. Δεδομένου ότι στον Καρτέσιο ο νους είναι ριζικά διαχωρισμένος από το σώμα, και κατ' επέκταση από τον εξωτερικό κόσμο, το πρόβλημα σύμφωνα με τη διάγνωση του Καντ (ΚΚΑ Α368) είναι ότι από τις παραστάσεις εξωτερικών αντικειμένων στο νου μας *συνάγουμε* την ύπαρξη αυτών των αντικειμένων ως αιτίων των παραστάσεων. Αλλά αυτή η συναγωγή κάθε άλλο παρά βέβαιη είναι, καθώς είναι δυνατό να μας παραπλανά ένας «πανούργος δαίμονας», ένα κακόβουλο δηλαδή και παντοδύναμο ον το οποίο δημιουργεί στο νου μας την ψευδή αίσθηση εξωτερικών αντικειμένων. Άρα η ύπαρξη των εξωτερικών αντικειμένων συνάγεται μόνον επί τη βάσει της μη αποδείξιμης αρχής ότι ο πανάγαθος θεός δεν μπορεί να μας παραπλανά. Αλλά, τότε,

ο ιδεαλισμός αποτελεί σκάνδαλο της φιλοσοφίας και γενικά του κοινού νου [καθώς, ο τελευταίος] είναι υποχρεωμένος να δέχεται υπό μορφή *πίστης* την ύπαρξη των πραγμάτων του εξωτερικού κόσμου και αν έρθει στο νου κάποιου να την αμφισβητήσει, δεν μπορούμε να του αντιτάξουμε καμία επαρκή απόδειξη. (ΚΚΑ, Βxxxviii)

Η ολοκληρωμένη απάντηση του Καντ στον καρτεσιανό σκεπτικισμό δίνεται στην δεύτερη έκδοση της *Κριτικής*, στο τμήμα που ονομάζεται «Ανασκευή του Ιδεαλισμού». Εκεί αποδεικνύεται υπό μορφή θεωρήματος ότι:

Η απλή αλλά εμπειρικά καθορισμένη συνείδηση της δικής μου ύπαρξης αποδεικνύει την ύπαρξη των αντικειμένων εν χώρω έξω από εμένα. (ΚΚΑ, Β275)

Ο ισχυρισμός του Καντ που δικαιολογεί αυτό το θεώρημα είναι ότι η συνείδηση της ύπαρξής μου εν χρόνω προϋποθέτει την ύπαρξη εξωτερικών αντικειμένων γιατί, διαφορετικά, οι παραστάσεις μου των εξωτερικών αντικειμένων δεν θα είχαν την κανονικότητα και τη σταθερή δομή που έχουν αν δεν προέκυπταν από πραγματικά και ανεξάρτητα από τις παραστάσεις μου αντικείμενα. Με άλλα λόγια, ο ισχυρισμός του Καντ, όπως τον ανασυγκροτεί ο Guyer (2013: 219), είναι ότι «αν δεν δεχόμαστε ότι υπάρχουν εξωτερικά αντικείμενα, δεν θα έχουμε οιαδήποτε καθορισμένη γνώση αναφορικά με τη χρονική τάξη των εμπειριών μας – θα έχουμε μόνο στη φαντασία μας χρονικές αλληλουχίες των εμπειριών μας, κι αυτές μπορούμε εύκολα να φανταστούμε πως είναι διαφορετικές».

Έτσι, στον υπερβατολογικό ιδεαλισμό η ύπαρξη των εξωτερικών αντικειμένων δεν συνάγεται –όπως στον έωλης εγκυρότητας συλλογισμό του Καρτέσιου– από την εσωτερική αίσθηση και με την υπερβατική εγγύηση του πανάγαθου θεού, αλλά αποδεικνύεται διαμιάς από το ότι «η εξωτερική εμπειρία είναι πραγματικά άμεση ... [καθώς] μόνο μέσω αυτής είναι δυνατή η εσωτερική εμπειρία. [...] Η ίδια η εσωτερική εμπειρία είναι μόνο έμμεση και είναι δυνατή μόνο μέσω της εξωτερικής εμπειρίας» (ΚΚΑ, Β256-7)

Αλλά, μπορεί εδώ να αντιτείνει κάποιος, δεν είναι μήπως ο υπερβατολογικός ιδεαλισμός του Καντ ένας συγκαλυμμένος ιδεαλισμός; Δεν μας δεσμεύει άραγε σε μια μεταφυσική εικόνα στην οποία ο κόσμος συγκροτείται ή κατασκευάζεται από το νοούν υποκείμενο, άρα σε μια εικόνα στην οποία έχει χαθεί η ανεξαρτησία του κόσμου από την ικανότητα του ανθρώπου να τον γνωρίσει; Πράγματι, αυτή είναι η συνηθέστερη ετυμηγορία της κριτικής που αντιμετώπισε –από την πρώτη κιόλας στιγμή της δημοσίευσής της– η *Κριτική του Καθαρού Λόγου*: στην προσπάθειά του να προσφέρει μια ικανοποιητική απάντηση στον καρτεσιανό «σκεπτικιστικό ιδεαλισμό» ο υπερβατολογικός ιδεαλισμός καταλήγει να είναι μια επαναδιατύπωση του υποκειμενικού ιδεαλισμού του Μπάρκλεϋ. Άλλωστε, το ότι ο ίδιος ο Καντ ονόμασε την τοποθέτησή του «υπερβατολογικό ιδεαλισμό» συχνά δίνει λαβή σε μια τέτοιου είδους ερμηνεία.

Για να αποσειεί τη μομφή του υποκειμενικού ιδεαλισμού που του καταλόγιζε, μεταξύ άλλων, η πρώτη δημοσιευμένη βιβλιοκρισία (1782) της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου*, ο Καντ, με την απάντησή του στα *Προλεγόμενα* (ΠΜΜ, §13, Σημ. III, και Επίμετρο) και στην Β' έκδοση της *Κριτικής* (Β 519), θα υιοθετήσει έναν πιο πρόσφορο όρο και θα ονομάσει τη θέση του *κριτικό* ή *μορφικό* ιδεαλισμό, προκειμένου να καταστήσει σαφές ότι ο ιδεαλισμός του δεν αφορά στην ύπαρξη των εξωτερικών αντικειμένων, παρά μόνον στη *μορφή* της κατ' αίσθηση παράστασής τους, δηλαδή στον χώρο και τον χρόνο. Έτσι λοιπόν, στην ορολογία του Καντ, ο υπερβατολογικός ή μορφικός ή κριτικός

ιδεαλισμός δεν αφορά στην ύπαρξη των πραγμάτων (ενώ είναι η αμφιβολία για την ύπαρξή τους αυτό που ορθώς χαρακτηρίζει τον ιδεαλισμό στην καθιερωμένη σημασία του) [...] αλλά στην κατ' αίσθηση παράσταση των πραγμάτων, στην οποία ανήκουν πριν απ' όλα ο χώρος και ο χρόνος [...] Και αυτά [ο χώρος και ο χρόνος] δεν είναι πράγματα (παρά μόνο τρόποι παράστασης) ούτε ιδιότητες που ανήκουν στα πράγματα καθεαυτά. (ΠΜΜ, §13, σημ. III)

Από την άλλη, ο όρος «υπερβατολογικός» θέλει να δηλώσει ότι ο ιδεαλισμός αυτός «δεν σημαίνει ποτέ μια σχέση της γνώσης μας προς τα πράγματα, παρά μόνο προς την *γνωσιακή ικανότητα*».

Σύμφωνα με τη διάγνωση του Καντ,

ο δογματικός ιδεαλισμός του Μπάρκλεϋ θεωρεί τον χώρο, μαζί με όλα τα πράγματα με τα οποία συνδέεται ως αδιαχώριστος όρος τους, ως κάτι που είναι αδύνατο καθεαυτό, και γι' αυτό θεωρεί τα πράγματα εν χώρω οντότητες της φαντασίας. (ΚΚΛ, Β274)

Έτσι, λοιπόν, στον υποκειμενικό ιδεαλισμό του Μπάρκλεϋ η ύπαρξη αντικειμένων έξω από το νου μας αποδεικνύεται αδύνατη: τα αντικείμενα προϋποθέτουν το χώρο ως εγγενή ιδιότητά τους, αλλά επειδή ο χώρος καθεαυτός δεν μπορεί να υπάρχει, δεν μπορούν επίσης να υπάρχουν εξωτερικά αντικείμενα.

Ο δογματικός ιδεαλισμός είναι αναπόφευκτος εάν κάποιος θεωρεί τον χώρο ως ιδιότητα η οποία ανήκει στα πράγματα καθεαυτά, γιατί τότε ο χώρος, μαζί με τα πράγματα των οποίων αποτελεί συνθήκη, δεν αποτελεί υπαρκτή οντότητα. (ΚΚΛ, Β274)

Ο Καντ συμφωνεί με τον Μπάρκλεϋ ότι ο χώρος (όπως και ο χρόνος) δεν υπάρχει ως ανεξάρτητη οντότητα, προσθέτει όμως ότι στον υπερβατολογικό ιδεαλισμό ο χώρος αποτελεί συνθήκη *γνωσιμότητας* των αντικειμένων και όχι συνθήκη *ύπαρξης* των αντικειμένων καθεαυτά. Άρα, από την άρνηση της ύπαρξης του χώρου ως οντότητας καθεαυτήν δεν έπεται η άρνηση της ύπαρξης αντικειμένων εν χώρω. Με άλλα λόγια, από τον υπερβατολογικό ιδεαλισμό, δηλαδή από τον ιδεαλισμό για τον χώρο, δεν έπεται ο υποκειμενικός ιδεαλισμός, δηλαδή ο ιδεαλισμός για τα υλικά αντικείμενα.

Να γιατί ο Καντ (*ΠΜΜ*, §13, Σημ. ΙΙΙ), απαντώντας σε όσους του καταλογίζουν ότι «η θεωρία του μετατρέπει όλα τα πράγματα του αισθητού κόσμου σε ψευδαισθηση», και ότι έτσι αναπόφευκτα καταλήγει να συμφωνεί με τον υποκειμενικό ιδεαλισμό του Μπάρκλεϋ, τονίζει ότι ο υπερβατολογικός ιδεαλισμός δεν αφορά στην ύπαρξη των εξωτερικών αντικειμένων, παρά μόνον στη *μορφή* της κατ' αίσθηση παράστασής τους, δηλαδή στον χώρο και τον χρόνο. Αντίθετα λοιπόν με τον «υλικό ιδεαλισμό» του Μπάρκλεϋ, στον οποίο τα εξωτερικά υλικά αντικείμενα δεν υπάρχουν παρά μόνον ως παραστάσεις στο νου μας, στον υπερβατολογικό ιδεαλισμό δεν αμφισβητείται η πραγματικότητα των ανεξάρτητων από τις παραστάσεις μας εξωτερικών αντικειμένων, αλλά μόνον η πραγματικότητα του χώρου και του χρόνου ως τρόπων παράστασής τους. Εν τέλει, αυτό που απορρίπτει ο Καντ είναι η ανεξάρτητη πραγματικότητα του χώρου και του χρόνου και όχι η ανεξάρτητη πραγματικότητα των αντικειμένων εν χώρω και χρόνω.

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

- Γιανναρά, Α. (1976) *Κεφάλαια από τη Θεωρητική Φιλοσοφία του Καντ*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- De Vleeschauwer, H. J. (1978) «Immanuel Kant» στο *Ιστορία της Φιλοσοφίας, Encyclopédie de la Pléiade*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, σελ. 19-98.
- Guillemet, L. «Ο Emmanuel Kant και η Κριτική Φιλοσοφία», στο Chatelet, F. (επιμ.) (1985) *Η Φιλοσοφία*, Τόμος Γ', (μτφ) Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα: Γνώση, σελ. 15-68.
- Guyer, P. (2013) *Καντ*, (μτφ) Γιώργος Μαραγκός, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Kant, I., (1979) *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, (εισαγ. – μτφ – σχόλ.) Αναστάσιος Γιανναράς, τόμοι 1 & 2, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Kant, I., (1982) *Προλεγόμενα σε Κάθε Μελλοντική Μεταφυσική που θα μπορεί να εμφανίζεται ως Επιστήμη*, (εισαγ. – μτφ – σχόλ.) Γιάννης Τζαβάρας, Αθήνα: Δωδώνη.

- Kant, I., (1999) *Κριτική του Καθαρού Λόγου [Υπερβατική Διαλεκτική και Μεθοδολογία]* (εισαγ. – μτφ – παρατ.) Μιχαήλ Δημητρακόπουλος, τόμος 3, Αθήνα.
- Kant, I., (2002) *Κριτική της Κριτικής Δύναμης* (εισαγ. - μτφ – σχόλ.) Κώστας Ανδρουλιδάκης, Αθήνα: Ιδεόγραμμα.
- Kant, I., (2004) *Κριτική του Πρακτικού Λόγου* (μτφ – σημ. – επίλ.) Κώστας Ανδρουλιδάκης, Αθήνα: Βιβλ. της «Εστίας».
- Κασσίρερ, Ε. (2001) *Καντ: Η Ζωή και το Έργο του*, (Εισαγ. – μετάφρ – σχόλ.) Σταμάτης Γερογιωργάκης, Αθήνα: Ίνδικτος.
- Kenny, A., (επιμ.) (2005) *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, (μτφ) Δέσποινα Ρουσάκη, Αθήνα: Νεφέλη.
- Μπαλτάς, Α. και Στεργιόπουλος Κ. (επιμ), (2013) *Φιλοσοφία και Επιστήμες στον Εικοστό Αιώνα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Παγωνδιώτης, Κ. (2001): «Το Πρόβλημα της Κατασκευής των Μαθηματικών Εννοιών στον Καντ», *Δευκαλίων*, 19/1, Ιούνιος 2001.
- Παγωνδιώτης, Κ. (2013): «Η καντιανή θεώρηση», στο Μπαλτάς, Α. και Στεργιόπουλος Κ. (επιμ), (2013) *Φιλοσοφία και Επιστήμες στον εικοστό αιώνα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ. 93-117.
- Torretti, R. (2012) *Η Φιλοσοφία της Φυσικής*, (μτφ) Ανδρομάχη Σπανού, (επιστ. επιμ.) Αριστείδης Αραγεώργης, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Windelband, W. και Heimsoeth, H (1985): *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, Τομ. Β και Γ', Μετ. Ν. Σκουτερόπουλος, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Allison, H. (2004) *Kant's Transcendental Idealism*, New Haven and London: Yale University Press.
- Boghossian, P. και Peacocke, C. (2000) *New Essays on the A Priori*, Oxford: Oxford University Press.
- Cassam, Q. (2007) *The Possibility of Knowledge*, Oxford: Oxford University Press.
- Coffa, J. A. (1991): *The Semantic Tradition from Kant to Carnap*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Friedman, M. (1992): *Kant and the Exact Sciences*. Cambridge: Harvard University Press.
- Guyer, P. (1987) *Kant and the Claims of Knowledge*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hanna, R. (2006) *Kant, Science, and Human Nature*, Oxford: Oxford University Press.
- Hume, D. (2004 [1748]) *An Enquire Concerning Human Understanding*, New York: Dover.
- Kant, I., (1998) *Critique of the Pure Reason [1781/1787]*, (μτφ) P. Guyer, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kant, I., (2001) *Prolegomena to Any Future Metaphysics that will be Able to Come Forward as Science [1783]*, (μτφ) Gary Hatfield, στο Kant, I., (2001) *Theoretical Philosophy after 1781*, (επιμ.) H. Allison και P. Heath, Cambridge: Cambridge University Press, σσ. 29-170.
- Kant, I., (2001) *Metaphysical Foundations of Natural Science [1786]*, (μτφ) Michael Friedman, στο Kant, I., (2001) *Theoretical Philosophy after 1781*, (επιμ.) H. Allison και P. Heath, Cambridge: Cambridge University Press, σσ. 171-270.
- Kant, I., (2001) *Theoretical Philosophy after 1781*, (επιμ.) H. Allison και P. Heath, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kitcher, P. (2000) "A priori knowledge", στο S. Bernecker και F. Dretske (επιμ) *Knowledge: Readings in Contemporary Epistemology*, Oxford: Oxford University Press.